

Pradziejowa Chełmża

Władysław Goliński

Ustka 2023

Spis treści

Wstęp.....	4
Ziemia chełmińska na przestrzeni wieków po ostatnim zlodowaceniu.....	5
Ziemia chełmińska na tle wielkich stref krajobrazowych Polski.....	6
VISTULIAN.....	7
Krajobraz po przejściu lodowca i gleby ziemi chełmińskiej.....	8
Pradziejowa Chełmża w ziemi chełmińskiej od czasu ustąpienia ostatniego lądolodu z ziem graniczących z Bałtykiem, tj. licząc od 11,7 tys. lat do roku 700 p.n.e.....	12
Paleolit.....	13
Klimat w paleolicie.....	13
Działalność człowieka w paleolicie.....	13
Mezolit.....	14
Zaludnianie nowych terenów przez ludzi i zwierzęta.....	14
Działalność gospodarcza człowieka mezolitu.....	14
Kultura kriska i starczewska.....	15
Nowe zjawiska w mezolicie.....	15
Klimat w mezolicie.....	15
Neolit.....	16
Neolit starszy.....	17
Klimat w starszym neolicie.....	17
Zasiedlenia ludnością rolniczą w starszym neolicie.....	17
Kultura ceramiki wstęgowej rytej.....	18
Zasiedlanie terenów przez ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej.....	18
Gospodarka kultury wstęgowej rytej.....	18
Hipotetyczne zasiedlenie wyspy, na której później była osada kultury łużyckiej w miejscu dzisiejszej Chełmży.....	19
Obszar występowania kultury ceramiki wstęgowej rytej.....	21
Neolit czyli młodsza epoka kamienia lub też epoka kamienia gładzonego.....	22
OSADA STARSZEJ CERAMIKI WSTĘGOWEJ W CHEŁMŻY W POW. TORUŃSKIM, NA POMORZU.....	23
Osady ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej.....	42
Surowce do wyrobu narzędzi- krzemień.....	43
Barwiki.....	43
Kultura ceramiki wstęgowej kłutej.....	44
Kultura lendzielska.....	44

Środkowy neolit.....	47
Kultura pucharów lejkowatych.....	47
Kultura amfor kulistych.....	53
Młodszy neolit.....	54
Kultura ceramiki grzebykowo- dołkowej.....	55
Kultura ceramiki sznurowej.....	58
Epoka brązu.....	60
Przemiany ekonomiczne i społeczne w epoce brązu.....	61
Transport i komunikacja w epoce brązu.....	61
Klimat epoki brązu.....	61
Podział epoki brązu.....	62
Starsza część epoki brązu.....	63
Kultura iwieńska.....	64
Młodsza część epoki brązu.....	67
Kultura przedłużycka.....	69
Kultura łużycka.....	71
Zestawienie znalezisk według J. Chudziakowej, Kultura łużycka.....	73
Sztuka w kulturze łużyckiej (kultura symboliczna).....	75
Osadnictwo nad jeziorem Archidiakonka.....	77
Literatura.....	80
Spis rycin.....	82

Wstęp

Według archeologa profesora Jerzego Gąssowskiego „...zdobyło sobie prawo obywatelstwa w światowej terminologii pojęcie **kultury archeologicznej** o cechach odmiennych niż ogólnie encyklopedycznie cytowanych dotyczących kultury. Kultura archeologiczna nie oznacza bowiem ani doskonałości w sztuce prowadzenia wykopalisk, ani też wysokiej obyczajności archeologa. Tym pojęciem oznacza się zespół cech wspólnych, jakimi odznaczają się zabytki występujące na określonym obszarze i w ciągu pewnego przedziału czasowego. Jeśli np. na pewnym obszarze występują jakieś typy grobów, którym towarzyszą pewne typy domostw, ozdób, broni, naczyń itp., odmienne od występujących w tym samym czasie na innych terenach, wówczas taki krąg współwystępujących cech nazywamy **kulturą archeologiczną**, bez przesądzania, co jest powodem powstania owych cech wspólnych. Nazwę takiej kultury archeologicznej urabia się od jej najbardziej charakterystycznych cech lub od miejscowości czy regionu gdzie ją odkryto, lub gdzie jest ona najbardziej typowa. Tak więc np. mamy kulturę pucharów lejkowatych, kulturę amfor kulistych czy też kulturę trzciniecką, kulturę przeworską lub kulturę łużycką, względnie kulturę pomorską...”.¹

Poznanie kultury początków dziejów kultury najdawniejszej ludności naszych ziem ze szczególnym uwzględnieniem starożytnego miasta Chełmży leżącego w centrum ziemi chełmińskiej należy do jednych z trudniejszych zadań badawczych a więc zdaję sobie sprawę z niedoskonałości takiego opracowania jak to moje opracowanie pt. „*Pradziejowa Chełmża*”.

Jako „przewodnik” w tak trudnym medium posłużyła mi książka naszego archeologa profesora Konrada Jażdżewski; *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981.

¹ Jerzy Gąssowski; *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski*. Zarys, Warszawa 1985, s. 9.

Ziemia chełmińska na przestrzeni wieków po ostatnim zlodowaceniu.

Ziemia chełmińska na tle wielkich stref krajobrazowych Polski

[...] Położenie geograficzne jakiegokolwiek obszaru ma podstawowe znaczenie przy wszelkich rozważaniach o charakterze regionalnym. Obszar położony pomiędzy doliną dolnej Wisły a jej dopływami Drwęcą i Osą to historyczna ziemia chełmińska, prawie całkowicie zbieżna z fizjograficzną jednostką zwaną Pojezierzem Chełmińskim. Na tle poszczególnych typów rzeźby, z jakimi spotykamy się na terenie Polski, obszar ziemi chełmińskiej położony jest w pasie krajobrazu młodoglacjalnego.

Ryc. 1. Ziemia chełmińska na tle wielkich stref krajobrazowych Polski.

1- krajobrazy nadmorskie, 2- krajobrazy młodoglacjalne, 3- krajobrazy staroglacjalne, 4- krajobrazy wyżynne, 5- krajobrazy górskie, 6- ziemia chełmińska (obszar zakreskowany).

Źródło: Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987².

Charakterystycznym składnikiem tego typu krajobrazu jest występowanie zarówno pozytywnych, jak i negatywnych form młodej rzeźby związanych ze zlodowaceniem Vistulian. [...] ³

² Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 38.

³ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 37.

VISTULIAN⁴

Vistulian to określenie międzynarodowe zlodowacenia północnopolskiego, czyli ostatniego zlodowacenia plejstoceniowego na ziemiach polskich. Trwało ono od 115 tys. do 11,7 tys. lat temu, a po nim nastąpił holocen to jest interglacja (okres cieplejszy) który trwa do dziś. Ostatnie zlodowacenie w Europie Środkowej jest nazywane zlodowaceniem północnopolskim, bałtyckim, Wisły lub Vistulian. W systemie alpejskim – Würm, a w Ameryce Północnej – Wisconsin. Pod koniec tego zlodowacenia (około 22 tys. lat temu) lądolód skandynawski zajmował tereny północnej Polski i od tego okresu rozpoczęło się ocieplenie, które spowodowało wytopienie lądolodu tak, że 11,7 tys. lat temu tereny Polski do linii Bałtyku były wolne od lodu. Na obszarach zajmowanych przez zlodowacenie północnopolskie, Vistulian, występują najlepiej wykształcone formy rzeźby lodowcowej, tzw. rzeźby młodoglacjalnej.

⁴ Wg Wikipedii <https://www.encyklopedialesna.pl/haslo/vistulian/>.

Krajobraz po przejściu lodowca i gleby ziemi chełmińskiej⁵

Ziemia chełmińska stanowi w miarę zwarty terytorialnie obszar zwany Wysoczyzną Chełmińską, który z punktu widzenia regionalizacji fizycznogeograficznej nazywany jest mezoregionem Pojezierza Chełmińskiego. Granice jego stanowią: na wschodzie dolina Drwęcy, na zachodzie dolnej Wisły, na południu Kotlina Toruńsko- Bydgoska i na północy dolina rzeki Osy oraz rynna jabłonowska i płynąca w niej rzeka Lutryna. W strefie doliny Wisły wznosi się na wysokość 85-100 m n.p.m. i wyraźnie podnosi się w części centralnej i wschodniej do 100-120 m n.p.m. Ograniczające wysoczyznę obszary dolinne są znacznie obniżone, przez co tworzą wyraźną granicę krajobrazową w morfologii terenu. Szczególnie głęboko wcięta jest dolina dolnej Wisły (60-80 m), w

Ryc. 2. Podział Ziemi Chełmińskiej i obszarów przyległych na (mezo) regiony fizycznogeograficzne.

1- Wysoczyzna Łasińska (fragment Pojezierza Ławskiego),
 2a- Równina Chełmżyńska, 2b- Pagórki Wąbrzeskie, 2c- Pojezierze Brodnickie, 3- dolina środkowej i dolnej Drwęcy, 4a- Wysoczyzna Dobrzyńska (fragment Pojezierza Dobrzyńskiego), 4b- Pagórki Nadwelskie (fragment Garbu Lubawskiego), 5a- Wydmy toruńskie, 5b- Nizina Toruńska, 6a- Basen Unisławski, 6b- Basen Świecko-Chełmiński, 6c- Basen Grudziądzki.

Źródło: Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987⁶.

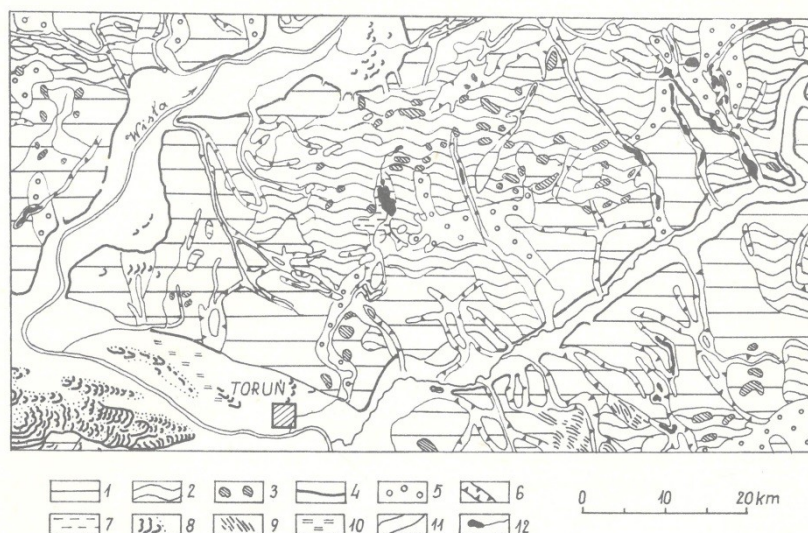
⁵ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit o początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 37-48.

⁶ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit o początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 40.

przebiegu której zaznaczają się kotlinowate rozszerzenia, zwane tradycyjnie basenami (Unisławski, Świecko-Chełmiński, Grudziądzki). Głębokość wcięcia doliny Drwęcy w przylegającą wysoczyznę morenową wynosi 40-60 m. Podobne deniwelacje występują w strefie kontaktowej wysoczyzny z Kotliną Toruńsko- Bydgoską. W tych granicach obszar ziemi chełmińskiej wynosi około 2 165 km² i stanowi region przyrodniczy o wyraźnych granicach. Omawiany obszar położony jest w obrębie zasięgu ostatniego zlodowacenia, zwanego Vistulianem i posiada typową rzeźbę młodoglacjalną. Rzeźba ta powstała w czasie recesji lądolodu subfazy krajeńsko- wąbrzeskiej, w przybliżeniu około 17 tys. lat temu. Jak wiadomo, wyjściowym składnikiem środowiska geograficznego w warunkach Niżu Polskiego jest rzeźba terenu, która odzwierciedla charakter osadów powierzchniowych (w tym też glebowych) i jest sprzężona ze zjawiskami wodnymi, przez co wiąże się z klimatem i szatą roślinną. Całość ta określana jest jako środowisko naturalne lub też po prostu krajobraz naturalny. W wyniku analizy ważniejszych elementów środowiska można wyróżnić typy krajobrazu naturalnego składające się na regiony fizyczno- geograficzne ziemi chełmińskiej. Na podstawie kryteriów geologiczno- geomorfologicznych oraz typów krajobrazu naturalnego można na obszarze Pojezierza Chełmińskiego wyróżnić dwa podstawowe regiony fizycznogeograficzne i cztery przylegające (patrz Ryc. 2.).

Na południu i południowym- zachodzie umiejscowiona jest Równina Chełmyńska. Region ten ma charakter płaskiej równiny o bardzo mało urozmaiconej rzeźbie w większe formy dolinne lub też pozytywne formy marginalne lądolodu. Na powierzchni wysoczyzny dominują utwory gliniaste. Tylko lokalnie zaznaczają się niewielkie powierzchnie piaszczyste oraz łagodne wyniesienia terenowe. Generalnie rzecz biorąc, jest to prawie idealnie płaska, bezjeziorna powierzchnia morenowa, miejscami rozcięta płytkimi dolinami i rynnami glacialnymi. Ważną, złożoną formą tej części wysoczyzny jest rynna doliny rzek Fryby i Browiny. Rozcina się ona od wsi Grzywna do Chełmna na przestrzeni ponad 30 km. Pomiedzy tą formą a wschodnim zboczem Basenu Unisławskiego obserwuje się wyraźny spadek ilości małych wytopisk (jeziorek).

Ryc. 3. Mapa geomorfologiczna ziemi chełmińskiej.

1- wysoczyzna morenowa płaska, 2- wysoczyzna morenowa falista i pagórkowata, 3- wzgórza morenowe, 4- krawędzie wysoczyzn, 5- sandry, 6- rynny subglacialne, 7- równiny wód roztopowych, 8- wydmy, 9- drumliny, 10- obszary podmokłe, 11- krawędzie dolin, 12- jeziora i rzeki.

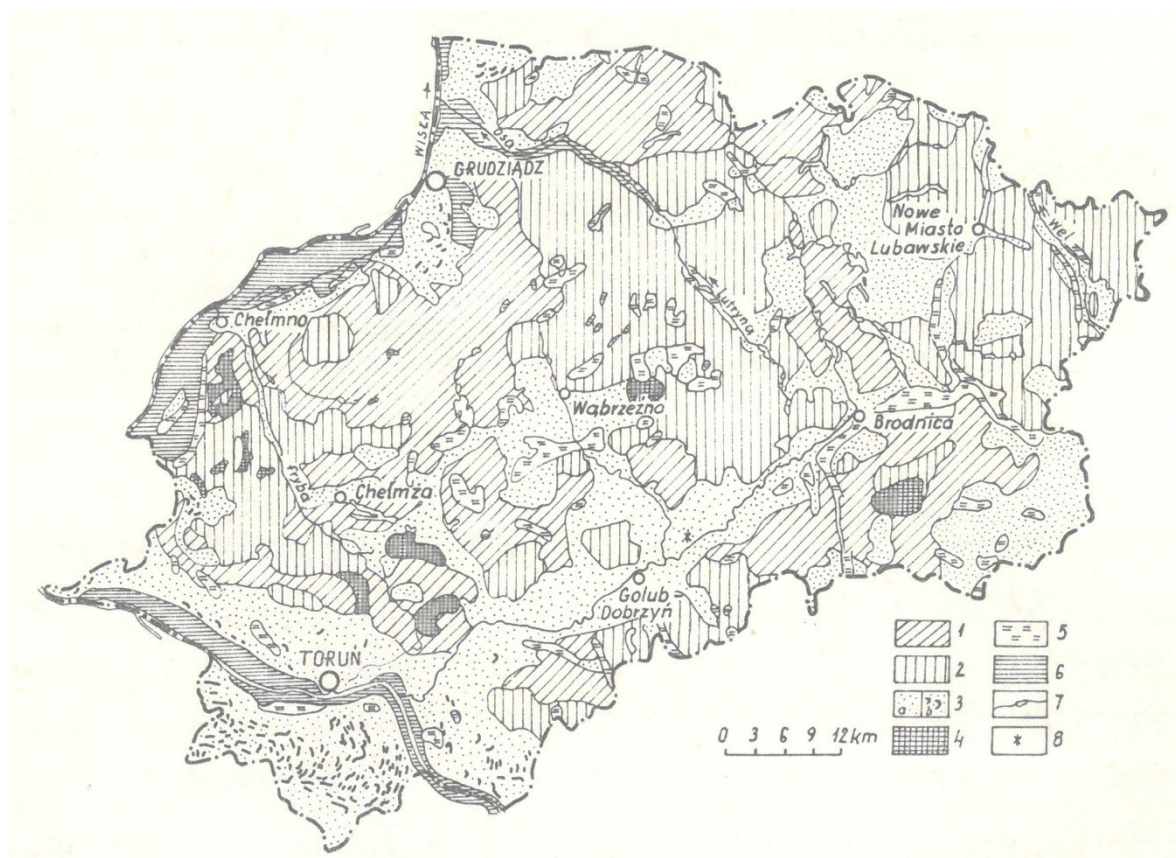
Źródło: Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987⁷.

Naturalną roślinnością współuczestniczącą w kształtowaniu dominujących tu obecnie żyznych gleb brunatnych i płowych były występujące tutaj kiedyś wielogatunkowe lasy liściaste i mieszane. Dziś są już prawie w całości zastąpione polami uprawnymi. Charakterystyczną cechą tego regionu jest fakt występowania małymi enklawami czarnych ziem.

Centralną i przeważającą część Wysoczyzny Chełmińskiej zajmują Pagórki Wąbrzeskie (ryc. 2 i 3). Jest to dosyć zwarty obszar wysoczyzny morenowej falistej, po którym z zachodu na wschód ciągnie się strefa moren czołowych fazy krajeńsko- wąbrzeskiej. Strefa moren czołowych ma 15- 18 km szerokości na zachodzie i 8-11 km na wschodzie. Godne podkreślenia jest to, że moreny czołowe zanikają stopniowo w kierunku doliny Wisły, przechodząc w falistą i płaską wysoczyznę morenową. Moreny Wąbrzeskie nie przekraczają 25 m wysokości względnej i nie tworzą wielkich zwartych kompleksów moren. Te niewysokie pagórki są rozproszone na tle falistej moreny dennej, tworząc czasami większe skupiska, jak np. w okolicy Książek. W przebiegu tej strefy czołowomorenowej zaznaczają się dwa wyraźne loby lodowcowe: chełmiński- na zachodzie i jabłonowski- na wschodzie. Wzgórza morenowe naśladują przebieg tych lobów i tworzą mniej lub bardziej wyraźne ciągi. Zbudowane są one z gładzowisk, piasków, żwirów zwałowych, miejscami przykrytych gliną zwałową. Z morenami południowo- wąbrzeskimi związane są genetycznie depresje końcowe, tworzące ciąg obniżień, w których występowały krótkotrwałe zastoiska (np. równiny nad jeziorem Wieczno, Sitno).

Ryc. 4. Mapa typów glebowych województwa toruńskiego.

⁷ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 41.

1- gleby brunatne, 2- gleby płowe, 3a- gleby bielicoziemne (gleby bielicowe, rdzawe, glejowobielicowe i bielicowo- murszaste), 3b- gleby bielicoziemne obszarów zwydmionych (obok gleb wymienionych w pkt. 3a spotyka się regosole i rankery), 4- czarne ziemie, 5- gleby torfowe torfowisk niskich i mursze, 6- mady, 7- wody powierzchniowe, 8- glebowe powierzchnie wzorcowe.

Źródło: Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987⁸.

Region ten charakteryzuje się dużym urozmaicheniem form zarówno wypukłych, jak i wklęsłych oraz stosunkowo znacznymi deniwelacjami. Rozrzucone wzniesienia typu morenowego i kemowego są przedzielone płytkimi zagłębieniami wytopiskowymi, które w okresie osadnictwa neolitycznego były zbiornikami wodnymi. Ponadto w morfologii terenu zaznaczają się niewielkie pola sandrowe, przylegające do pagórków. W rejonie Kowalewa, Golubia- Dobrzyńa a nawet częściowo okolic Wąbrzeźna występuje strefa form martwego lodu. Jest to falista równina wysoczyznowa z pojedynczymi pagórkami, rynnami i drobnymi zagłębieniami często zatorfionymi.

Temu bogactwu form odpowiada stosunkowo duża mozaika glebowa, począwszy od gleb brunatnych aż do bielicowych (ryc. 4). Na obszarach zbudowanych wyłącznie z tłustej gliny zwalowej występują najżyźniejsze gleby.

Zmiany środowiska geograficznego znajdują swoje odzwierciedlenie w morfologii gleb. Dominującą strefową pokrywę glebową ziemi chełmińskiej stanowią gleby brunatne, płowe oraz gleby bielicoziemne (ryc. 4.). Gleby brunatne występują płatami i rozwinęły się ze spiaszczonych glin

⁸ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 42.

moreny falistej, pod lasami dębowo- grabowymi oraz pod buczynami z runem grądowym. Przepuszczalnie taki typ lasów dominował w okresie neolitu. Z powodu dużej na ogół potencjalnej urodzajności gleby brunatnej ziemi chełmińskiej zostały już od dawna zagospodarowane rolniczo. Całkowite wylesienie nastąpiło już w XIII w.

Gleby bielcowe związane są z zaleganiem utworów piaszczystych. Występują na terenach szlaków sandrowych oraz moren czołowych. Ponadto należy wspomnieć o czarnych ziemiach, które zajmują niewielki procent powierzchni terenu, ale charakteryzują się niezwykłą urodzajnością. Występują one między Chełmnem a Unisławiem oraz na południe od Brodnicy, a także między Chełmżą a Toruniem.

Pradziejowa Chełmża w ziemi chełmińskiej od czasu ustąpienia ostatniego lądolodu z ziem graniczących z Bałtykiem, tj. licząc od 11,7 tys. lat do roku 700 p.n.e.

Paleolit

Klimat w paleolicie

[...] Ostatni okres geologiczny dziejów Ziemi obejmujący blisko milion lat, nazywany czwartorzędem, charakteryzował się, w porównaniu z okresem poprzednim trzeciorzędem, postępującym oziębieniem klimatu. W starszej fazie czwartorzędu, zwanej plejstocenem a trwającej do ok. 10 000 r. p.n.e., okresowe, długotrwałe oziębienia przeciętnej rocznej temperatury w porównaniu ze średnią obecną doprowadzały do gromadzenia się rosnących mas nie topniejącego śniegu i tworzących się z nich grubych płyt lodowca w strefach północnej Europy i Ameryki oraz wyższych partiach gór. Granica wiecznych śniegów w masywach górskich obniżyła się do ok 700 m n.p.m. (dziś ok. 2500 m n.p.m.). Zwarty masyw lądolodu ogarniał od strony Skandynawii coraz większe obszary północnej Europy, wkraczając także na obszar Polski i w swoim najdalszym zasięgu docierając do Kotlin Podkarpackich. Grubość pokrywy takiego lądolodu dochodziła do 1000 m, a ciężar przesuwającej się ku południowi masy lodów miażdżył głązy oraz niwelował mniejsze pagórki. Jednocześnie z ruchem lodowca skandynawskiego spełzały z gór lodowce górskie, atakując obszary przylegających nizin. Właśnie od najdalszego zasięgu górskich lodowców alpejskich wzięty nazwę najpowszechniej używane określenia kolejnych zlodowaceń na terenie Europy. [...] ⁹

Działalność człowieka w paleolicie

Według archeologa profesora Jerzego Gąssowskiego „...pierwsze ślady działalności człowieka na ziemiach Polski wywodzą się z ok. 230 000 lat p.n.e., czyli ze schyłku trwania wielkiego interglacjału. Nie można wykluczyć, że jest to sprawa stanu naszych badań, ale także wynika z charakteru glacjałów na naszych ziemiach. Poprzedzające ten interglacjał zlodowacenie Mindel miało bowiem najrozleglejszy zasięg. Ogarnęło ono prawie cały obszar kraju, sięgając aż po Kotliny Podkarpackie. Od południa zaś lodowce górskie z Karpat wyszły mu naprzeciw, pozostawiając stosunkowo niewielką przestrzeń pasa ziem, nie nadających się ze względów klimatycznych do zamieszkania. Lodowiec o tak wielkim zasięgu dosłownie startł z powierzchni ziemi większość śladów z wcześniejszych epok i trzeba będzie wiele szczęścia i żmudnych badań, aby w szczególnie dogodnych okolicznościach natrafić na zachowane pozostałości jego działania. Może to zresztą nie nastąpić nigdy...” ¹⁰

Jak dotąd znane jest ze schyłkowej fazy starszej epoki kamienia- paleolitu, z terenu Chełmna jedynie jedno znalezisko. Tym znaleziskiem jest harpun z rogu z jednym zadziorem oraz występem w dolnym końcu ułatwiającym przyczepienie sznura. Tego typu harpuna służyły nie tylko do połowu większych ryb, ale i do polowań na wydry i bobry. ¹¹

Zaludnienie ziemi chełmińskiej następuje znacznie później niż ziem leżących bardziej na południe. Pojawienie się człowieka ma dopiero miejsce w chwili wycofania się lodowca do Skandynawii chociaż pierwsze polowania urządzone są przez ludzi na renifery, na granicy lodowca. Na terenach polodowcowych, aby mógł egzystować człowiek musiała pojawić się roślinność i zwierzęta. Pierwsi mieszkańcy prowadzili koczowniczy tryb życia.

⁹ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 15.

¹⁰ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 19.

¹¹ J. Kostrzewski, Pradzieje Pomorza, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 9

Poza pierwszym znalezionym harpunem znaleziska pochodzą z późniejszych czasów. Są to wyroby kultury świderskiej, tak nazwanej od przedmiotów znalezionych w Świdrach Wielkich koło Otwocka. Okres przemysłu świderskiego przypada na końcową fazę paleolitu tj. okres od 15000-10000 lat temu, znaleziska pochodzą między innymi z Chełmna, Rafy, Gołot, duże obozowisko zostało odkryte na terenie Podgórza (obecnie dzielnica Torunia). Ludność paleolitu utrzymywała się ze zbieractwa i myślistwa.¹²

Mezolit

Według Wikipedii- środkowy okres epoki kamienia trwający od około 11000–7000 p.n.e. na Bliskim Wschodzie i około 8000–4800 p.n.e. na terenach Niżu Środkowoeuropejskiego, stanowiący stopniowe przejście od paleolitu do neolitu i związany z postępującymi przemianami klimatycznymi (schyłek zlodowacenia).¹³

[...] Pojęcie mezolitu, jako środkowej epoki kamienia, stanowiącej przejście od społeczności paleolitu do rolniczo- hodowlanych społeczeństw neolitu, nie może być dziś stosowane powszechnie, jako synonim etapu dziejów ludzkości. Badacze przychylają się coraz częściej do koncepcji traktowania mezolitu jako zjawiska regionalnego, związanego ze sposobem adaptacji człowieka do nowych warunków środowiskowych wczesnego holocenu. Dotyczy to w zasadzie głównie rozległych obszarów Niżu Europejskiego, które u schyłku plejstocenu były domeną krajobrazu tundry.

Zaludnianie nowych terenów przez ludzi i zwierzęta

Stosunkowo szybkie wkraczanie na te tereny zwartych obszarów leśnych, w miarę łagodnienia klimatu ok. połowy IX tysiąclecia p.n.e., powodowało z jednej strony emigrację typowych dla tundry grup ludności myśliwskiej polujących na renifery o typie kultury późnopaleolitycznej i dalsze jej trwanie w północnych rejonach Europy oraz konieczność asymilacji do nowych warunków ludności, która tu pozostawała. Ci, którzy pozostawali i nowe grupy ludności napływowej mieli do dyspozycji zbliżoną w większości do dzisiejszej zwierzynę leśną: żubra, tura, łosia, jelenia, sarnę i dzika. Była to zwierzyna, nie praktykująca wędrówek sezonowych w poszukiwaniu pastwisk, a więc nie zmuszającą myśliwych do wędrówek jej śladami. Łagodniejący klimat stwarzał człowiekowi szanse całorocznego pobytu w tych samych okolicach. Stwarzał także okoliczności, umożliwiające znacznie intensywniejszą eksploatację lokalnego środowiska. Wyraża się to przede wszystkim rozwojem rybołówstwa, korzystającego z urozmaiconego środowiska wodnego, jakie pozostało na Niżu Europejskim po odejściu lodowca, gdzie obok licznych rzek występowały obficie jeziora i inne zbiorniki wodne, dziś już zarośnięte. [...] ¹⁴

Działalność gospodarcza człowieka mezolitu

W środkowej epoce kamienia, mezolicie, podobnie jak w poprzedniej epoce ludność trudniła się zbieractwem i myślistwem prowadząc koczowniczy tryb życia. Na podstawie rozmieszczenia znalezisk z mezolitu wynika jednak wzrost znaczenia rybołówstwa obok zbieractwa i myślistwa. Miejscowości, w których odkryto wyroby z mezolitu w przeważającej części znajdują się w pobliżu Wisły. Są to Chełmno, Czarze, Dorposz, Dołki, Gołoty, Łunawy, Kałdus, Nowy Dwór, Podwiesk, Unisław. Niektóre z tych miejscowości leżą dalej od Wisły, trzeba jednak pamiętać, że dzisiejsze cieki wodne w starszych epokach były dużymi rzekami, bo nasycenie wodne gruntu było większe niż dzisiaj. Następowoło powolne osuszanie polodowcowe. Dzisiejsza Wisła niesie znacznie mniej wody-

¹² Czarciński Ireneusz, Początki osadnictwa na ziemi chełmińskiej, [w:] Dzieje Chełmży, 1994, s. 26

¹³ Patrz również: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Mezolit>

¹⁴ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 49.

jest rzeką węższą niż to było kiedyś, ponadto rzeki zmieniają koryta i płyną w różnych meandrach. Koczowniczy tryb życia wymuszały na człowieku zbieractwo i myślistwo, natomiast rybołówstwo dawało możliwość, choć po części, prowadzenia trybu osiadłego. Jak wynika z dotychczasowych badań na ziemi chełmińskiej było dość duże zaludnienie a więc z dużym prawdopodobieństwem można rzec, że wyspa nad jeziorem Loza (dzisiejsze Jezioro Chełmżyńskie) była już zaludniona.¹⁵

Kultura kriska i starczewska

Kultura kriska a tak samo i starczewska powstały jeszcze w mezolicie, nad dolnym Dunajem. Stanowiły te kultury kolebkę dla powstających później szeregu kultur neolitycznych sięgających na obszar Polski, również sięgających na ziemię chełmińską.

Nowe zjawiska w mezolicie

Nowym zjawiskiem w mezolicie stało się wytwarzanie nowych sprzętów według nowych technologii, zaczęto wytwarzać sprzęt i narzędzia rybackie, w tym łodzie, wiosła i sieci. Tak wyposażone rybołówstwo stało się ważną dziedziną gospodarki, zdolną zapewnić stały i obfity dopływ pożywienia. W mezolicie obserwujemy także zaczątki aktywności hodowlanej. Pierwszym zwierzęciem oswojonym i udomowionym na rozległych terenach Europy stał się pies. Zwierzę to cenione było zapewne nie tylko z uwagi na swoje walory myśliwskie, co i dzisiaj jest wykorzystywane, ale bywało dowodnie spożywane.¹⁶ Na ziemiach polskich odpowiedniej wielkości drzewa do wyrobu czołen **pojawiły się już w VIII tysiącleciu p.n.e.** W wyniku badań archeologicznych odkryto zabytki tego typu datowane na młodszą epokę kamienia jakkolwiek wykonane gdzieś tam daleko na południu czołna mogły przypłynąć na obszar ziemi chełmińskiej.

W mezolicie obserwuje się częste zmiany miejsca zamieszkania ludności, to jednak takie jak wyżej wymienione „wynalazki” dla rybołówstwa z pewnością zachęcają do stałego zamieszkania nad jeziorem. Myślę, że jest potrzeba w Chełmży poszukania potwierdzenia tego mojego przypuszczenia. Takim miejscem jest bagno przechowujące materiał organiczny przez całe tysiąclecia- w Chełmży takim miejscem jest z pewnością jezioro Miałkusz.

Klimat w mezolicie

Postanowiłem bez komentarza umieścić opis klimatu w mezolicie, poniżej opis przekazany w książce profesora Jerzego Gąssowskiego.

[...] Faza klimatu preborealnego trwa od ok. VIII do VII tysiąclecia p.n.e. Odznacza się ona warunkami termicznymi, które niewiele różniły się od dzisiejszych- średnia temperatura lipca wynosiła +15° C. Jest to czas powstawania gleb brunatnych i bielicowych, stopniowego przesuwania się ku północy strefy leśnej- najpierw lasów brzoźowo- sosnowych, później sosnowych i wzrost udziału w nich drzew liściastych, jak: leszczyna, jesion, olsza.

Faza klimatu borealnego przypada na VII - V tysiąclecie p.n.e. Ogólne warunki klimatyczno-termiczne były nieco lepsze niż dzisiaj, odznaczały się łagodnymi zimami i ciepłymi latami o cechach kontynentalnych. W czasach tych nadal nasilały się procesy glebotwórcze. Powstawały czarnoziemy i gleby bagienne. Początkowo, w bardziej suchej fazie tego klimatu, panowały lasy sosnowe z domieszką brzozy i osiki. Później, w miarę wzrostu wilgotności klimatu, rozszerzał się udział drzew liściastych, takich jak: dębu, lipy i wiązu, a na terenach podmokłych jesionu i olszy.

¹⁵ Grześkowiak Jan, Najdawniejsze dzieje Chełmna i jego okolicy, [w:] Dzieje Chełmna, 1987, s. 44, 45

¹⁶ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 51.

Faza klimatu atlantyckiego obejmuje czasy od V do III tysiąclecia p.n.e., a więc przypada na schyłek mezolitu i obejmuje większość następnej epoki- neolitu. Okres ten charakteryzuje się znacznie większą ilością opadów i wzrostem temperatury w stosunku do panującej dziś o około 2° C w przeciętnej rocznej (wynosiła ona +9° C). Takie warunki spowodowały znaczny wzrost roślinności i duże podniesienie się poziomu zbiorników wodnych, bo aż o ok. 2 m. Wzmoczone opady powodowały zjawiska silnej erozji, przekształcanie profilów dolin rzecznych. W lasach wzrósł udział drzew ciepłolubnych, zwłaszcza lipy i dębu, a na terenach piaszczystych nastąpił rozwój mieszanych borów sosnowo- liściastych. W rejonach górskich poszczególne piętra roślinne przesunięte były w stosunku do stanu dzisiejszego o 300 do 500 m wyżej. [...] ¹⁷

Koniec trwania mezolitu charakteryzuje już podjęcie na niewielką skalę przez ówczesną ludność czynności charakteryzujących rolników i hodowców z neolitu.

Epoka mezolitu była czasem stosunkowej stabilizacji kulturowej na naszych ziemiach. Różnice kulturowe pomiędzy poszczególnymi grupami ludności są stosunkowo nieznaczne, a określa się je przede wszystkim na podstawie drugorzędnych różnic technicznych w wyrobie narzędzi krzemiennych. Owe różnicowanie się elementów w zasadzie jest istotne głównie dla ekspertów, wyspecjalizowanych w badaniach tego odcinka pradziejów. W istocie społeczności zamieszkujące wówczas rozległy obszar ziem polskich prowadziły podobny tryb życia myśliwsko- rybacko- zbieracki, wykazując niewielkie znamiona ruchliwości. Poprawiające się stale warunki klimatyczne stwarzały dogodne warunki bytowania i nie dostarczały stresów, które by przyspieszały lub kryzysowo zaostrzały taki tryb życia. Pomiedzy środowiskiem przyrodniczym a społecznością człowieka wytworzyła symbioza równowagi, której ten ostatni nie zakłócał nadmiernie z uwagi na stosunkową wielostronność swojej gospodarki, a także ze względu na zakres oprzyrządowania swej kultury materialnej, który był niczym więcej, jak znacznie udokumentowanym zasobem doświadczeń, narastających nieustannie od paleolitu, ale nie zmieniających w zasadzie trybu zajęć i eksploatacji środowiska ¹⁸.

Neolit

(ok. 5600/4500 – 2300/1800 lat p.n.e.) ¹⁹

Definiowanie odcinka czasu trwania neolitu dla Europy Środkowej jest przyjęte z książki napisanej przez K. Jażdżewskiego „...w niniejszej pracy będziemy posługiwali się terminem „**neolit**” na określenie wyraźnie zaznaczającego się etapu rozwoju gospodarczo- społecznego oraz na oznaczenie wielkiego odcinka czasu, trwającego w Europie Środkowej (zależnie od regionalnych zróżnicowań) przez ok. 5350-2500 lat aż do samych początków epoki brązu, tzn. do ok. 1800 r. p.n.e. według datowań radiowęglowych (a ok. 5600 do 2300 r. p.n.e. według przybliżonych, skorygowanych datowań historycznych)” ²⁰.

Tak długi okres czasu, od 5600 do 2300 r. p.n.e. wymagał podziału na krótsze odcinki czasowe. [...] Generalizując- dzielimy omawianą epokę na 3 części: na neolit starszy, środkowy i młodszy. Granice między tymi okresami są w znacznej mierze płynne i umowne, tak jak to zresztą jest

¹⁷ Jerzy Gąssowski; *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys*, Warszawa 1985, s. 51, 52.

¹⁸ Jerzy Gąssowski; *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys*, Warszawa 1985, s. 59.

¹⁹ Konrad Jażdżewski; *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 154.

²⁰ Konrad Jażdżewski; *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 154.

przy znakomitej większości innych jednostek podziałowych tej epoki oraz innych odcinków czasu... [...]²¹

Neolit starszy

(ok. 5350/5600 – ok. 4300/3600 lat p.n.e.)²²

Klimat w starszym neolicie

Starszy neolit środkowoeuropejski przypadał na środkową część okresu atlantyckiego, który charakteryzował się w tych stronach optymalnymi warunkami klimatycznymi w obrębie czasów polodowcowych. Było wtedy w Europie Środkowej znacznie cieplej i równocześnie wilgotniej aniżeli dziś, bo średnia temperatura w miesiącach letnich była tutaj wyższa o 2-2,5°C od obecnej, a średnia temperatura najchłodniejszych miesięcy nie spadała poniżej -2°C, jak wolno sądzić na podstawie kwitnienia wtedy w tych stronach bluszczu (*Hedera*) i innych roślin ciepłolubnych. Lasy iglaste i liściaste sięgały w owym czasie znacznie dalej na północ na naszym kontynencie (np. buki dochodziły wtedy aż do środkowej Szwecji), górna granica lasów iglastych w Alpach i Sudetach znajdowała się o 150-300 m wyżej aniżeli w czasach dzisiejszych, a prawdopodobnie także północna granica wiecznie zielonych lasów strefy śródziemnomorskiej przesunięta była w tym okresie w krajach bałkańskich dalej na północ, bliżej ziem położonych na południe od środkowego i dolnego Dunaju. Tymczasem to optimum termiczne, charakterystyczne dla okresu atlantyckiego, przyczyniło się równocześnie do pewnego zmniejszenia się areałów zdalnych do upraw (wówczas stosowanymi metodami) w okolicach suchszych Bliskiego wschodu. Jak dalece nawet nieznaczne zmiany klimatyczne mogą wpłynąć w sposób zasadniczy i w tempie zaskakująco szybkim na sytuację upraw i hodowli zwierząt domowych oraz na migracje rolników i hodowców na wielką skalę²³.

Zasiedlenia ludnością rolniczą w starszym neolicie

Ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej, przybywając od południa na ziemie Polski, wykazywała zainteresowanie najlepszymi glebami nadającymi się do gospodarki rolniczej. Ziemie te, w warunkach klimatu atlantyckiego, były zapewne opuszczone przez postmезolityczne ludy, które znajdowały warunki do myślistwa na lesistych glebach gorszej klasy. Ziemie, na które ta ludność wkraczała były również porośnięte rzadkim lasem i pierwsza działalność rolnicza ograniczała się do eksploatacji polan leśnych, poszerzanych przez stopniowy wyręb lasu²⁴.

W stosunkowo krótkim czasie wszystkie urodzajne ziemie Małopolski i Śląska zostały zajęte, a osadnictwo zwróciło się dalej na północ, docierając na czarnoziemy kujawskie, na ziemię pyrzycką, ziemię chełmińską oraz do północnej Wielkopolski. Osadnictwo miało charakter rotacyjny. Po wyeksploatowaniu rolniczym pewnego terenu w ciągu kilku lat, przenoszono się w inne strony, zakładając nowe osady, które służyły za bazę ruchomego osadnictwa nie więcej niż 15 lat. Oblicza się, że we wczesnym okresie ludność tej kultury nie stosowała żadnych form nawożenia. W późnym okresie zaczęto stosować wypalanie resztek ściętych drzew na porębach leśnych, przygotowywanych pod nowe uprawy. Użyźniania tym sposobem gleba umożliwiała dłuższe przebywanie na tym miejscu, a także branie pod uwagę ziem gorszych. Gospodarka wypaleniskowa upowszechniła się jednak dopiero w późniejszych okresach neolitu²⁵.

²¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 155.

²² Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 157.

²³ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 157.

²⁴ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 76.

²⁵ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys, Warszawa 1985, s. 76.

Kultura ceramiki wstęgowej rytej

Właśnie dla tej kultury jest wyżej przedstawione sprawozdanie Józefa Kostrzewskiego z badań archeologicznych przeprowadzonych w Chełmży, w 1928 roku. [...] Kultura ceramiki wstęgowej rytej jest z kultur naddunajskich najstarsza i przestrzennie najrozleglejsza. Trwanie jej rozciągało się na przestrzeni czasu od ok. 750 do 1000 lat w różnych częściach Europy Środkowej. Wspominano już o tym, że znakomita część znamionujących ją składników kulturowych wywodzi się z kultury kriskiej. Dokładny przebieg „narodzin” tej kultury jest jednak tak samo przed nami zakryty, jak prawie wszystkich innych kultur pradziejowych, w czym wyraża się niewątpliwie jeden z kapitalnych niedostatków metodycznej archeologii.... W ciągu stosunkowo krótkiego czasu ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej zajęła wszystkie lepsze i łatwiejsze do zagospodarowania rolniczo (nb. na sposób wczesnoneolityczny!) ziemie Europy Środkowej z pominięciem tylko pasa nadmorskiego, szerokości średnio ok. 200- kilometrowej, z tym że wzdłuż wielkich arterii rzecznych, takich jak Wisła i Odra, a poniekąd też Łaba i Ren, ci osadnicy wczesnoneolityczni przybliżyli się do Bałtyku i do Morza Północnego jeszcze bardziej [...] ²⁶

Zasiedlanie terenów przez ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej

[...] Przebieg brania w posiadanie większości Europy Środkowej przez pierwszych kolonistów-rolników i hodowców odtwarza się na podstawie danych czerpanych z paleobotaniki, klimatologii, gleboznawstwa, archeologii i etnologii w taki oto sposób: Do olbrzymiej puszczy, która pokrywała znakomitą większość strefy umiarkowanej, sięgającej- jak wiemy- w okresie atlantyckim znacznie dalej na północ aniżeli obecnie, i która przerywana była tylko tu i ówdzie małymi przerzedzeniami lub tysiącami w miejscach nie sprzyjających zbyt wysokoپیennej roślinności (takimi jak kamieniste, nie zatrzymujące wody tereny krasowe, rozległe suche wydmy, wielkie bagna itp.) szli na pierwszy zwiad ludzie mający szczególne doświadczenie w wyborze ziemi nadającej się do uprawy i do wypasu. Nazwalibyśmy ich dzisiaj prospektorami gleboznawcami. Wśród gęstych lasów liściastych, w których przeważały dęby, a poza tym wiązy, lipy, olchy i buki, wyszukiwali oni- kierując się charakterem roślinności i dostępnymi odkrywkami- gleby szczególnie dogodne do uprawy, przede wszystkim lessy i pseudoczarnoziemy, a także gleby brunatne i bielice z utworów pylastych, w każdym bądź razie ziemie z natury urodzajne, dotychczas nie tknięte przez rolnika przestrzenią, a nie musząc się też liczyć z konkurencją innych społeczności rolniczych ani z narastającym później zagęszczeniem osadnictwa, dokonywano wtedy tak dalece konsekwentnego wyboru ziem sprzyjających pierwotnemu rolnictwu, że dziś można konstatować zdumiewające pokrywanie się zasięgów lessów, pseudoczarnoziemów i innych lekkich gleb urodzajnych, skartowanych przez współczesnych gleboznawców, z osadnictwem kultury ceramiki wstęgowej i innych pokrewnych kultur wielkiego kręgu naddunajskiego. [...] ²⁷

Gospodarka kultury wstęgowej rytej

[...] Wbrew dawniejszym poglądom przyjmuje się obecnie, że puszcza porastała także owe urodzajne ziemie lessowe na tyle gęsto, że trzeba było dokonywać jej trzebieży posługując się przy tym w jakimś stopniu oczerchlaniem drzew, wyrębem i karczowaniem przy pomocy ciosół (rzadziej siekier i toporów) kamiennych oraz wypalaniem lasów. Ta pierwotna gospodarka rolna była jeszcze wysoce ekstensywna. Nie znając nawożenia, stosowanego w znacznie późniejszych czasach, rolnicy ówcześni skazani byli na krótkotrwałe (najwyżej kilkuletnie) użytkowanie ziemi na świeżym wypalenisku przez popiół drzewny i zawarty w nim potas. Szybko występujące wyjałowienie gleby zmuszało ich do

²⁶ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 165.

²⁷ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 165, 166.

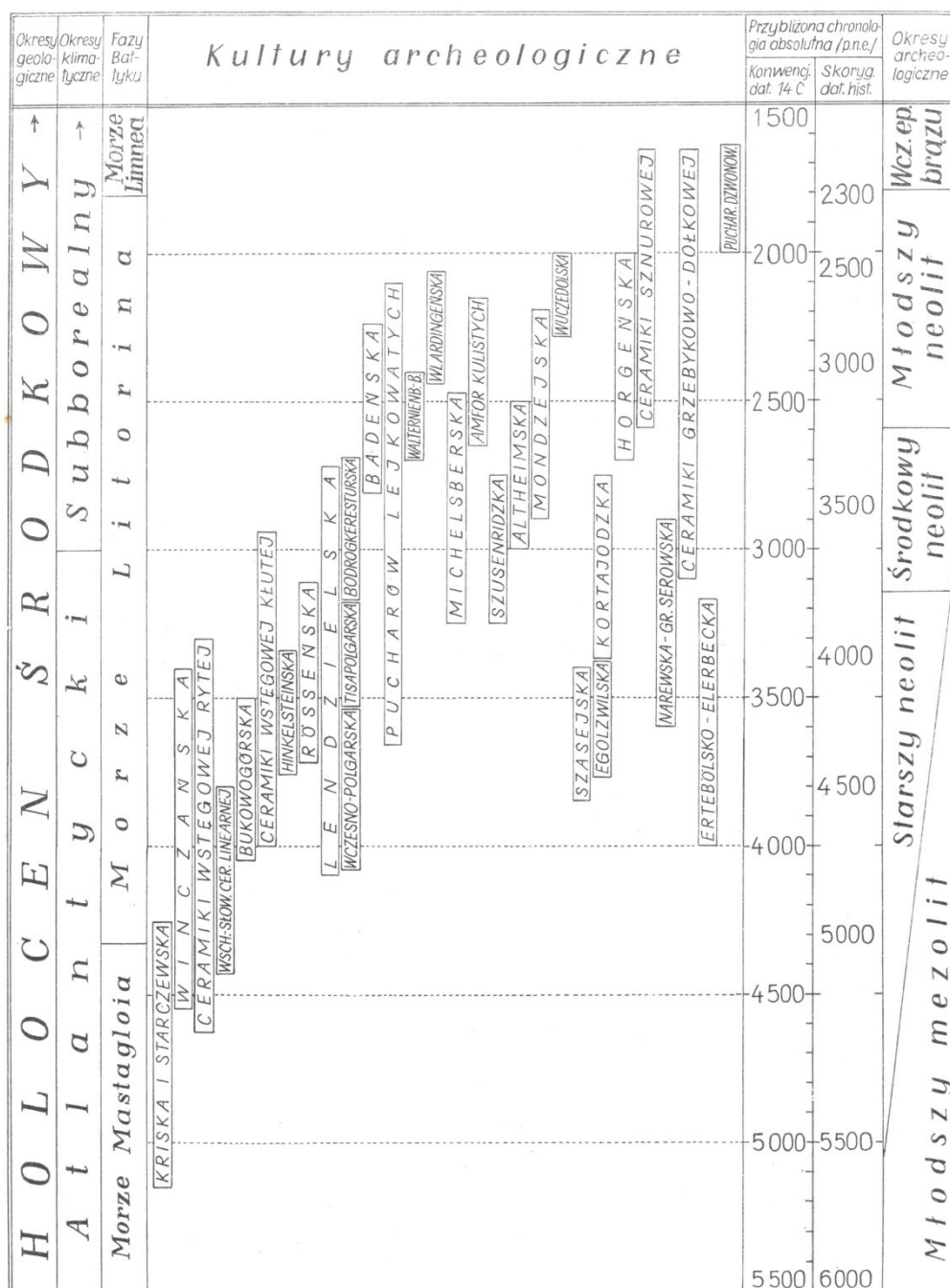
wypalania i zagospodarowania coraz to nowych poletek wydartych puszczy, czyli do przerzutowej gospodarki wypaleniskowej, inaczej mówiąc żarowej. To z kolei wiązało się z częstą zmianą osad (przynajmniej ich części) i ze stałym, odbywającym się w krótkich etapach kolonizowaniem coraz to nowych obszarów nadających się do zagospodarowania. [...]²⁸

Hipotetyczne zasiedlenie wyspy, na której później była osada kultury łużyckiej w miejscu dzisiejszej Chełmży

Trudno powiedzieć czy ludność kultury wstęgowej rytej wybrała najpierw miejsce na swoją osadę na stosunkowo niewielkiej wyspie. Do eksploatacji pól i łąk potrzebny był bez wątpienia większy teren niż tam był do dyspozycji mieszkającej na wyspie ludności. Pozostaje postawić pytanie czy był tam wtedy most? Nie spotkałem żadnej informacji o budowaniu mostów przez ludność kultury wstęgowej rytej. Sprawozdanie archeologiczne J. Kostrzewskiego lokalizuje osadę kultury wstęgowej rytej poza wyspą- na stoku pagórka dochodzącego do Jeziora Chełmżyńskiego. Most był tu zapewne pobudowany dopiero w roku ok. 700 p.n.e., prowadził przez jezioro Miałkusz znajdujące się po północnej stronie wyspy.

²⁸ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 166.

Ryc. 5. Podział neolitu środkowoeuropejskiego.

Ryc. 50. Podział neolitu środkowoeuropejskiego (uproszczony) z uwzględnieniem niektórych kultur młodszego mezolitu. Podano trwanie maksymalne kultur bez uwzględnienia różnic regionalnych

Uwaga: W kolumnie „okresy archeologiczne” należy przesunąć kreskę poziomą rozgraniczającą „starszy neolit” i „środkowy neolit” w dół, do poziomu 3650 r. p.n.e. wg konw. dat. ¹⁴C

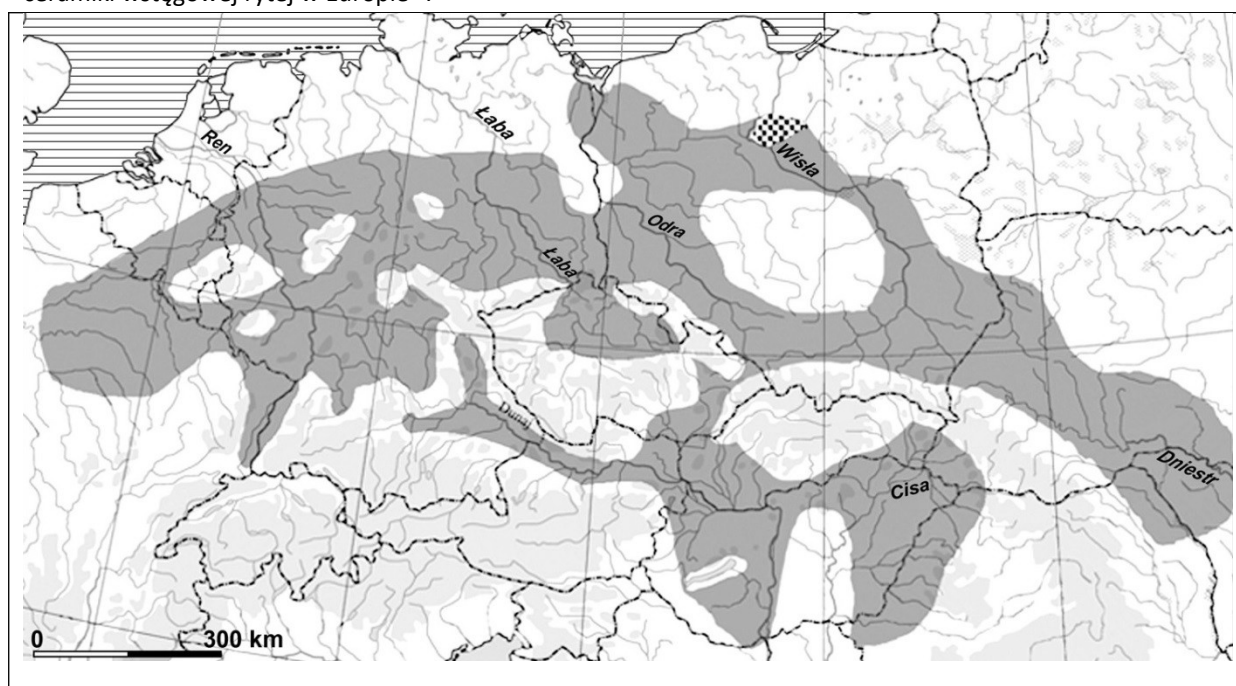
Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk 1981²⁹.

²⁹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk, 1981, s. 156.

Obszar występowania kultury ceramiki wstęgowej rytej

[...] W okresie wczesnego neolitu na obszarze ziemi chełmińskiej pojawia się ludność rolniczo-hodowlana kultury ceramiki wstęgowej rytej, pochodzącej z obszaru centrum genetycznego w rejonie pogranicza słowacko-morawskiego. Można przypuszczać, że co najmniej około 4300-4200 lat p.n.e. zaczęła się rolnicza kolonizacja ziemi chełmińskiej. Ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej, jak i kultury późnej ceramiki wstęgowej wykorzystywała raczej obszary gleb żyznych, zlokalizowanych często w obrębie obniżeń (np. terasy jeziorne, rzeczne), a więc gleby ciężkie do uprawy polowej. Ich regres można by wiązać z pogarszającymi się warunkami klimatycznymi (zwiększenie się zjawisk ekstremalnych, bądź też obniżenie się średnich temperatur rocznych), które dla kultur przybyłych z południa stały się barierą dla ich dalszego rozwoju. Około 3400 lat p.n.e. zaczęła się kształtować kultura pucharów lejkowatych w pełni dostosowana do istniejących warunków środowiskowych, współżyjąc z młodszymi kulturami wstęgowymi (zapewne lendzielską). [...] ³⁰

Ryc. 6. Ziemia chełmińska (obszar zakratkowany) i jej położenie na tle ekumeny społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej w Europie ³¹.

Źródło: Wg T.D. Price'a, R.A. Bentley; *Human mobility in Linearbandkeramik: An archaeometric approach*, [w:] *Die Bandkeramik 21. Jahrhundert. Symposium in der Abtei Brauweiler bei Köln vom 16.9–19.9.2002*, J. Lüning, C. Firdich, A. Zimmermann red., Internationale Archäologie, t. 7, s. 203–215, 2005

³⁰ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] *Neolit o początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986)*, Toruń 1987, s. 47.

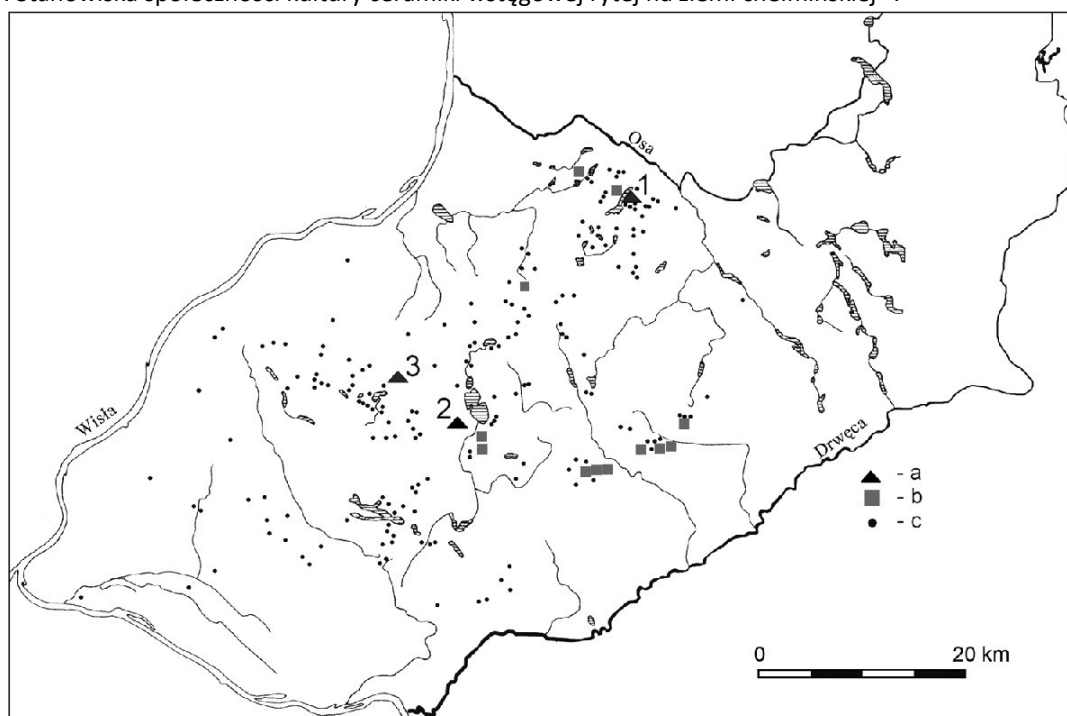
³¹ Dagmara Werra; Długie domy społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemi chełmińskiej: technika podwójnych słupów [w:] *Archeologia Polski*, t. LVII: 2012, z. 1–2, s. 114.

Neolit czyli młodsza epoka kamienia lub też epoka kamienia gładzonego.

Było dla mnie dużym zaskoczeniem znalezienie w literaturze archeologicznej sprawozdania Józefa Kostrzewskiego z prac prowadzonych w Chełmży na miejscu osady neolitycznej a konkretnie osady przyporządkowanej kulturze ceramiki wstęgowej rytej. Lokalizacji działki, która w 1928 roku została określona w sprawozdaniu J. Kostrzewskiego jako „...w północno- wschodniej stronie miasta, na gruncie p. Fiedlera, w urwistej ścianie kopalni gliny”,... i dalej działka jest „...na wzniesieniu gliniastym, dominującym nad jeziorem chełmżyńskim, na północ od niego, między szosami do Grudziądza i do Kowalewa i Golubia. Znaczna część wzniesienia została już zrównana przez wybieranie gliny”..... Nie mam wątpliwości, że odkryta w 1928 roku osada stawia Chełmżę w pierwszym szeregu pradawnego osadnictwa. Zdałoby się tam na starym miejscu postawić replikę chaty z neolitu (dla turystów odwiedzających miasto), a były to drewniane domy od 25-40 m długie i szerokie na od 5-7 m.

Myślę, że działka dotycząca sprawozdania Kostrzewskiego znajduje się na wschód od skrzyżowania ulic Chełmińskie Przedmieście, 3- Maja i Chełmińskiej.

Ryc. 7. Stanowiska społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemi chełmińskiej³².

a – stanowiska z długimi domami: 1 – Boguszewo; 2 – Bocień; 3 – Lisewo; b – zgrupowania stanowisk społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej; c – pojedyncze stanowiska społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej.

Źródło: Wg S. Kukawki, J. Małeckiej-Kukawki, B. Wawrzykowskiej, Wczesny i środkowy neolit na ziemi chełmińskiej, [w:] Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 140-lecia muzealnych zbiorów archeologicznych w Toruniu, Toruń 16–17 maj 2002, B. Wawrzykowska red., Toruń, s. 91–107. 2002, ze zmianami

Rocznik Muzeum Wielkopolskiego, tom IV, Poznań 1928. Str. 100 (102)

³² Dagmara Werra; Długie domy społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemi chełmińskiej: technika podwójnych słupów [w:] Archeologia Polski, t. LVII: 2012, z. 1–2, s. 115.

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/138140/edition/149556/content>

J. KOSTRZEWSKI.

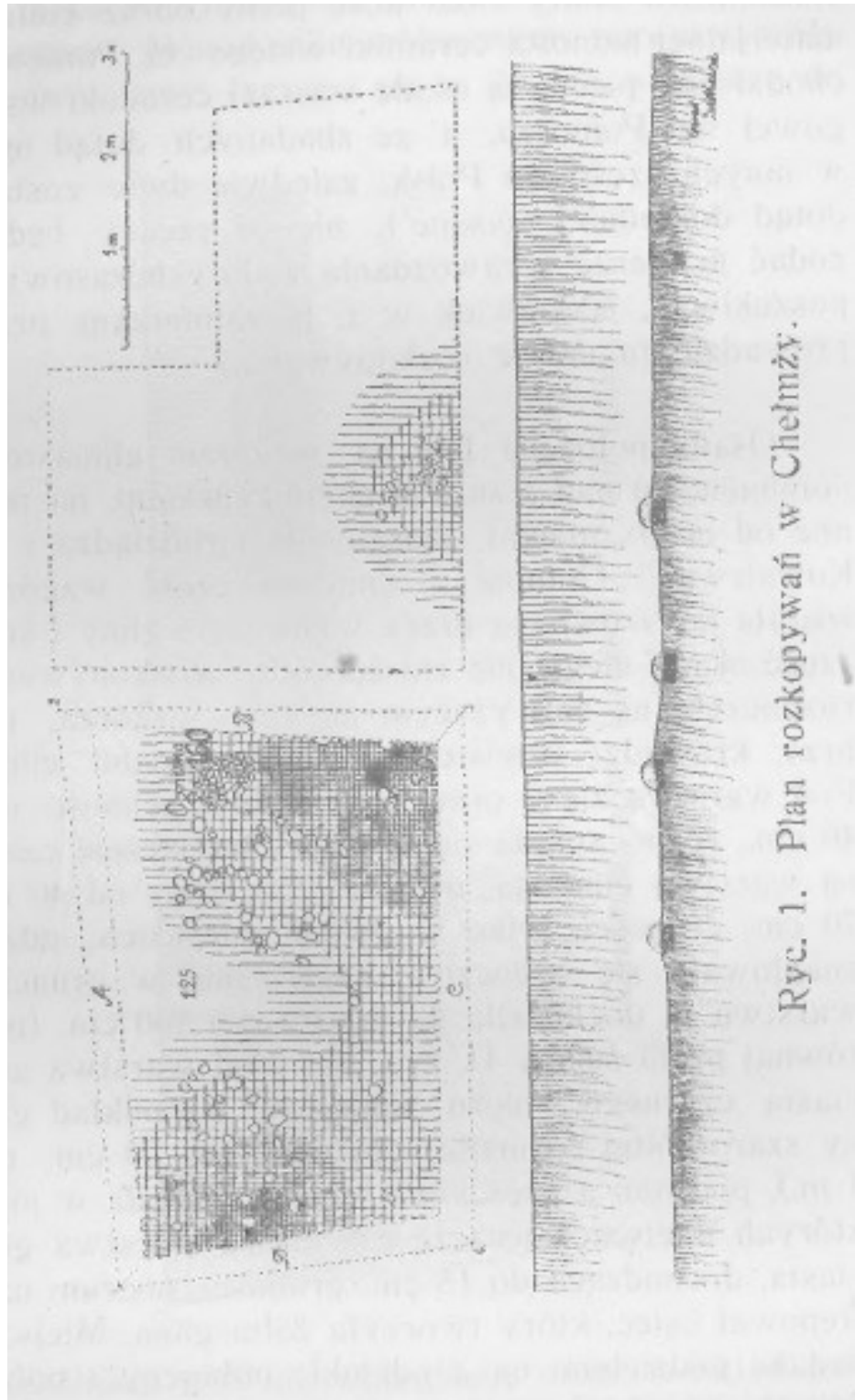
OSADA STARSZEJ CERAMIKI WSTĘGOWEJ W CHEŁMŻY W POW. TORUŃSKIM, NA POMORZU.

(Z 18 RYCINAMI)

Zwiedzając jesienią wraz z p. Zbigniewem Łukomskim najbliższą okolicę miasta Chełmży, odkryłem w północno-wschodniej stronie miasta, na gruncie p. Fiedlera, w urwistej ścianie kopalni gliny, wyraźnie odznaczającą się ciemną warstwę kulturową, z której wydobyłem kilkadziesiąt skorup, charakterystycznych dla starszej ceramiki wstęgowej, kilkanaście okrzesków krzemiennych, wtem jeden ze śladami retuszu, jeden łuszczyk krzemienny, dziesięć kawałków polepy i kilka kostek spalonych (nr. inw.1927.387b). Wiosną 1928 przeprowadzone zostały na miejscu odkrycia próbne rozkopywania, rozpoczęte przeze mnie a prowadzone następnie przez przeszło 4 tygodnie przez p. Konrada Jażdżewskiego, wolontariusza Działu Przedhistorycznego Muz. Wielkop., w towarzystwie pp. Jana Dylika, Jacka Delekty i Zdzisława Rajewskiego, słuchaczy Uniwersytetu Poznańskiego. Badania te z powodu obsiania terenu badanego i trudności kopania w twardym gliniastym gruncie, mogły objąć tylko niewielką przestrzeń (razem około 42 m. kw.) i doprowadziły do odkrycia części dwóch ziemianek, zniszczonych już częściowo przy kopaniu gliny. Jakkolwiek nie udało się odkryć całej ziemianki, to i tak plon badań był stosunkowo obfity i dał dość pełny obraz kultury materialnej ludności ceramiki wstęgowej. Ponieważ chodzi tu o pierwszą osadę starszej ceramiki wstęgowej na Pomorzu, a ze zbadanych dotąd osad w innych częściach Polski zaledwie dwie zostały dotąd dokładniej opisane³³, nie od rzeczy będzie podać już teraz sprawozdania z dotychczasowych poszukiwań, jakkolwiek w r. b. zamierzam przeprowadzić tu dalsze rozkopywania.

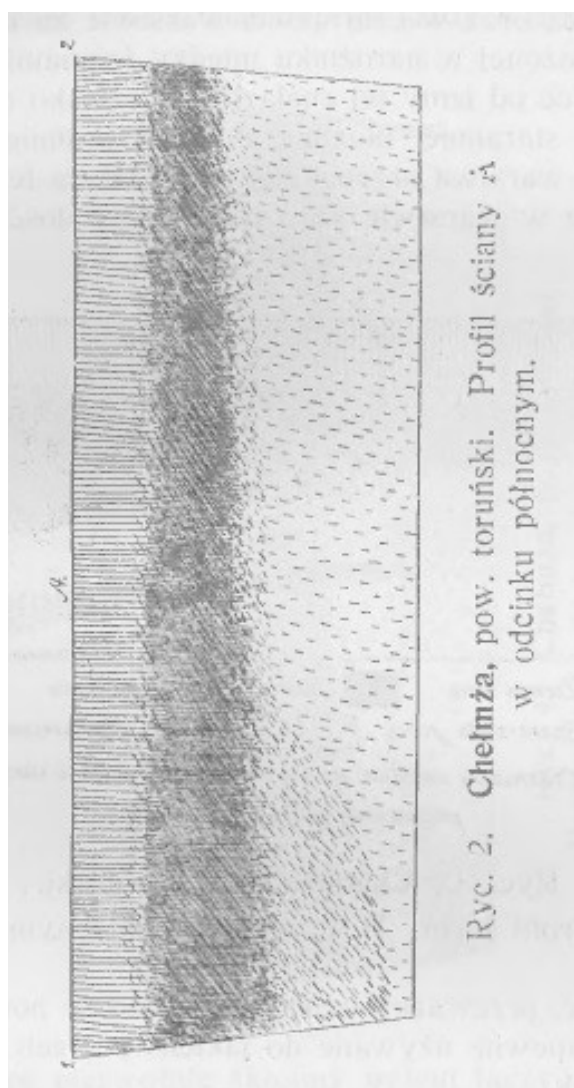
Osada położona jest na wzgórzu gliniastym, dominującym nad jeziorem chełmżyńskim, na północ od niego, między szosami do Grudziądza i do Kowalewa i Golubia. Znaczna część wzgórza została już zrównana przez wybieranie gliny i stąd część osady uległa już zniszczeniu. Rozkopywania rozpoczęto na najwyższym punkcie wzgórza, tuż przy krawędzi urwistego zbocza kopalni gliny. Pod warstwą ziemiornej (próchnicy), grubości ok. 40 cm., rozpoczynała się na całej przestrzeni czarna warstwa gliniasta, mająca przeciętnie od 40 do 70 cm. grubości, tylko w dwóch miejscach, gdzie znajdowały się widocznie zagłębienia w gruncie, warstwa ta dochodziła do miąższości 100 cm. (porównaj profil ściany D, ryc. 5). Pod warstwą gliniastą czarnego koloru znajdował się pokład gliny szaro-żółtej

³³ L. Kozłowski: Jama mieszkalna na Górze Klin w Iwanowicach (Światowit, tom XI, str. 61-76) – Wł. Antoniewicz: Z badań archeologicznych w górnym dorzeczu Dniestru (Wiad. Archeol. Tom VI, str. 79-85).

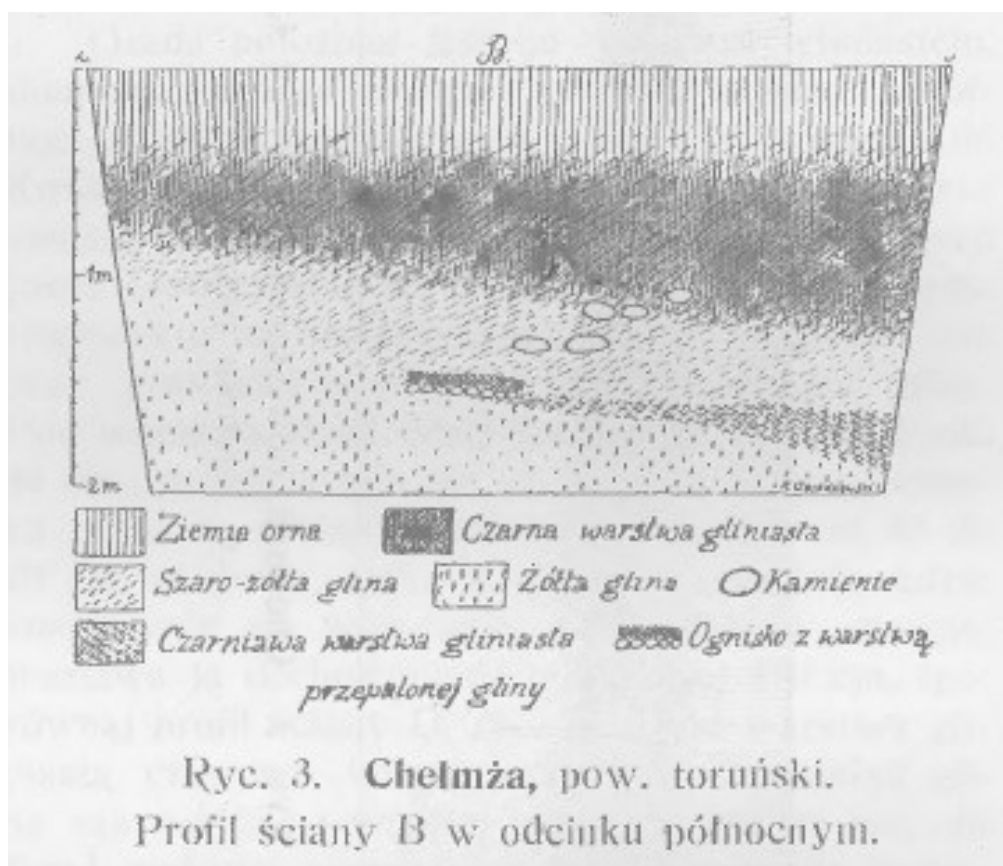
rozmaitej grubości (od 20 cm do 1m.), pod nim a częściowo w nim zalegała w niektórych miejscach jeszcze czarniawa warstwa gliniasta, dochodząca do 15 cm grubości, poczem następował cielec, który tworzyła żółta glina. Miejsce badane podzielono na 2 odcinki: północny i południowy, przedzielone

cienką ścianą. Tylko w pierwszym z nich dokopano się do calca, który w najgłębszych miejscach znajdował się na 2,05 m pod powierzchnią. W odcinku południowym dokopano się tylko do głębokości ok. 1,70m., nie dochodząc do calca. W odcinku północnym zarysowywały się dwie jamy, łączące się w środku, sięgające do głębokości 2,05 m wchodzące może w skład jednej ziemianki. Podobna jama, odkryta w drugim odcinku (południowym) należała - być może - już do innej chaty. Rzut poziomy obu odcinków przedstawia ryc. 1, profile ścian odcinka północnego widoczne są w rycinach 2-5. Największa ilość zabytków, przede wszystkim ceramiki znalazła się w czarnej warstwie gliniastej, znajdującej się pod próchnicą oraz w czarniawej warstwie na dnie jamy, położonej w narożniku między ścianami B. i C. Na północ od jamy tej znalazło się ognisko owalne, bardzo starannie ułożone z kamieni mniejszych, pokryte warstwą przepalanej gliny. Poza tern znalazły się w warstwie szarozółtej gliny dość liczne kamienie, przeważnie większe, beładnie porozrzucane, zapewne używane do jakichś potrzeb gospodarczych.

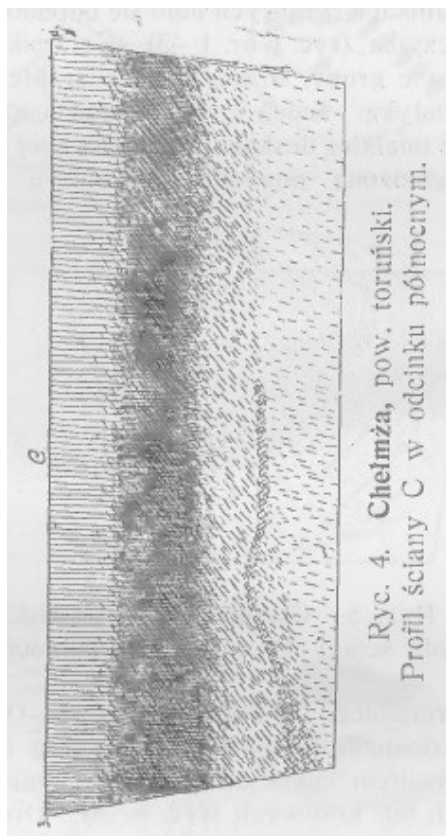
O kształcie chaty i rozmiarach jej dotychczasowe badania nie dają niestety dostatecznego pojęcia. Znajdowane w obu odcinkach licznie kawałki polepy są całkiem nieforemne i nie wykazują

żadnych śladów wyraźnych odcisków drzewa, chrustu, trzciny czy słomy, trudno więc orzec coś pewnego o budowie dachu. Na zboczu urwistem kopalni gliny, w odległości około 2m od przekopanego terenu, znalazły się ślady 4 jam od słupów, które pierwotnie skłonna byłam łączyć z ziemiankami odkrytymi, w rzeczywistości jednak należą one –być może- do śladów późniejszej osady, istniejącej na tym samym miejscu w młodszym okresie neolitycznym, świadectwem której są skorupy, odkryte w górnych warstwach terenu przekopanego. Wyjaśnienie tej kwestii przynieść mogą dopiero dalsze rozkopywania.

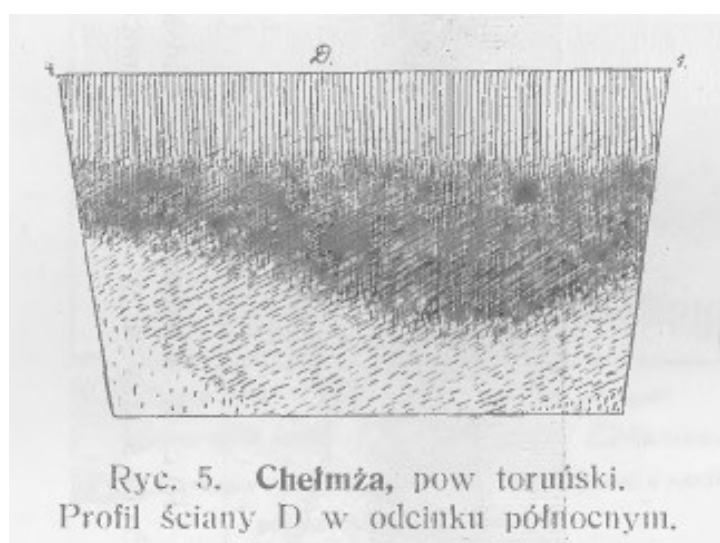

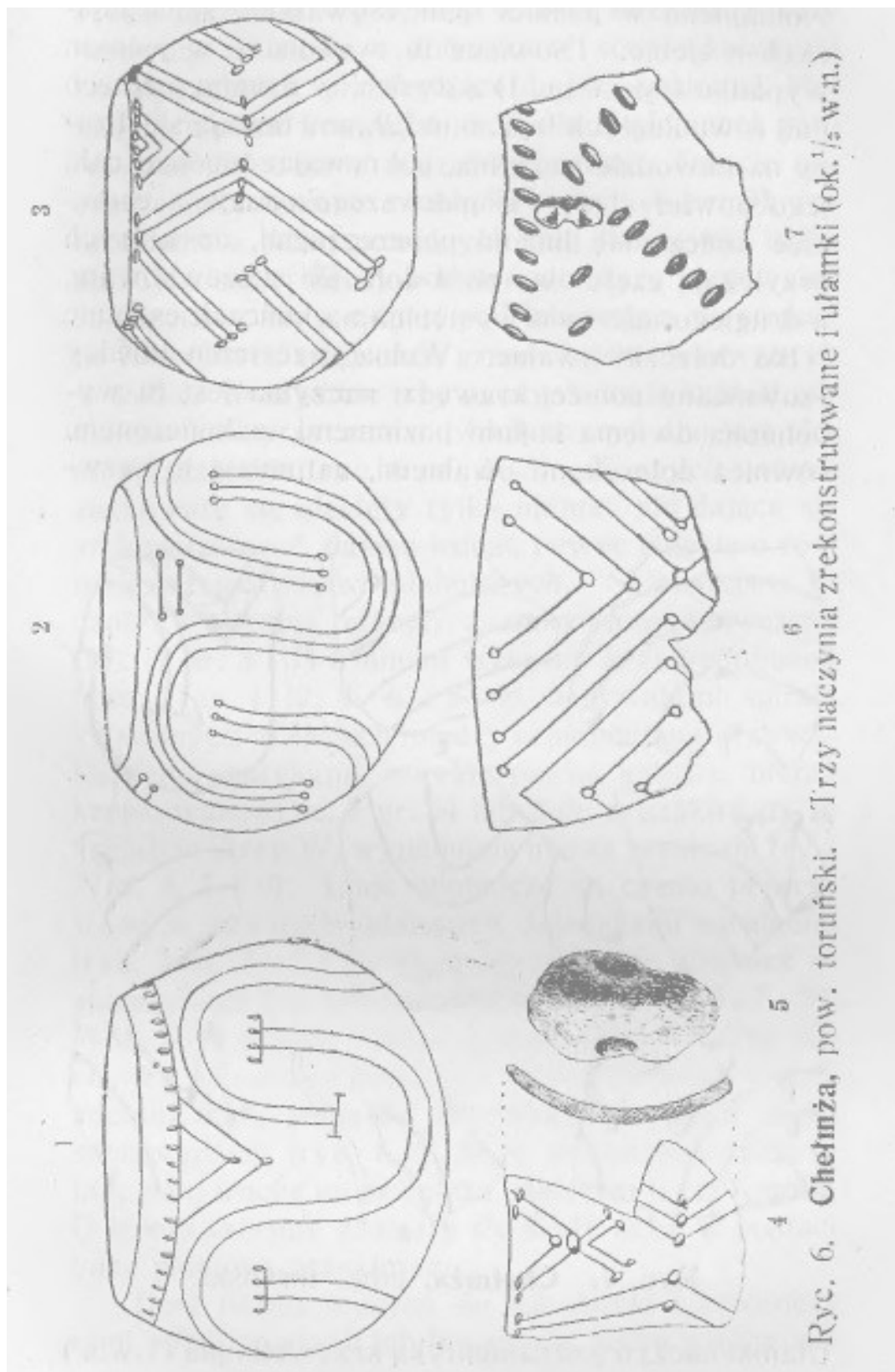
Z zabytków odkrytych w ziemiankach, na pierwszy plan wysuwa się ceramika, zachowana wyłącznie w ułamkach, z których dało się odbudować jedynie 3 naczynia, (ryc. 6 nr.1-3). Ceramika ta dzieli się na dwie grupy, różniące się charakterem gliny i ornamentyką. Jedną grupę tworzą naczynia wykonane z miątkiej, doskonale szlamowanej gliny z starannie gładzoną powierzchnią koloru czarnego, ciemnobrunatnego lub żółtobrunatnego. Odznaczają

się one stosunkowo cienkimi ścianami i zdobione są ornamentem liniowym w postaci linii prostych, łamanych lub krzywych (ryc.6- 8). Drugą grupę stanowią naczynia większych zwykle rozmiarów, lepione z gorszej gliny, wykazującej nieraz domieszkę plew, mające ściany grubsze, niedbale gładzone, zdobione odciskami palcy lub paznokci, (ryc.9- 10).

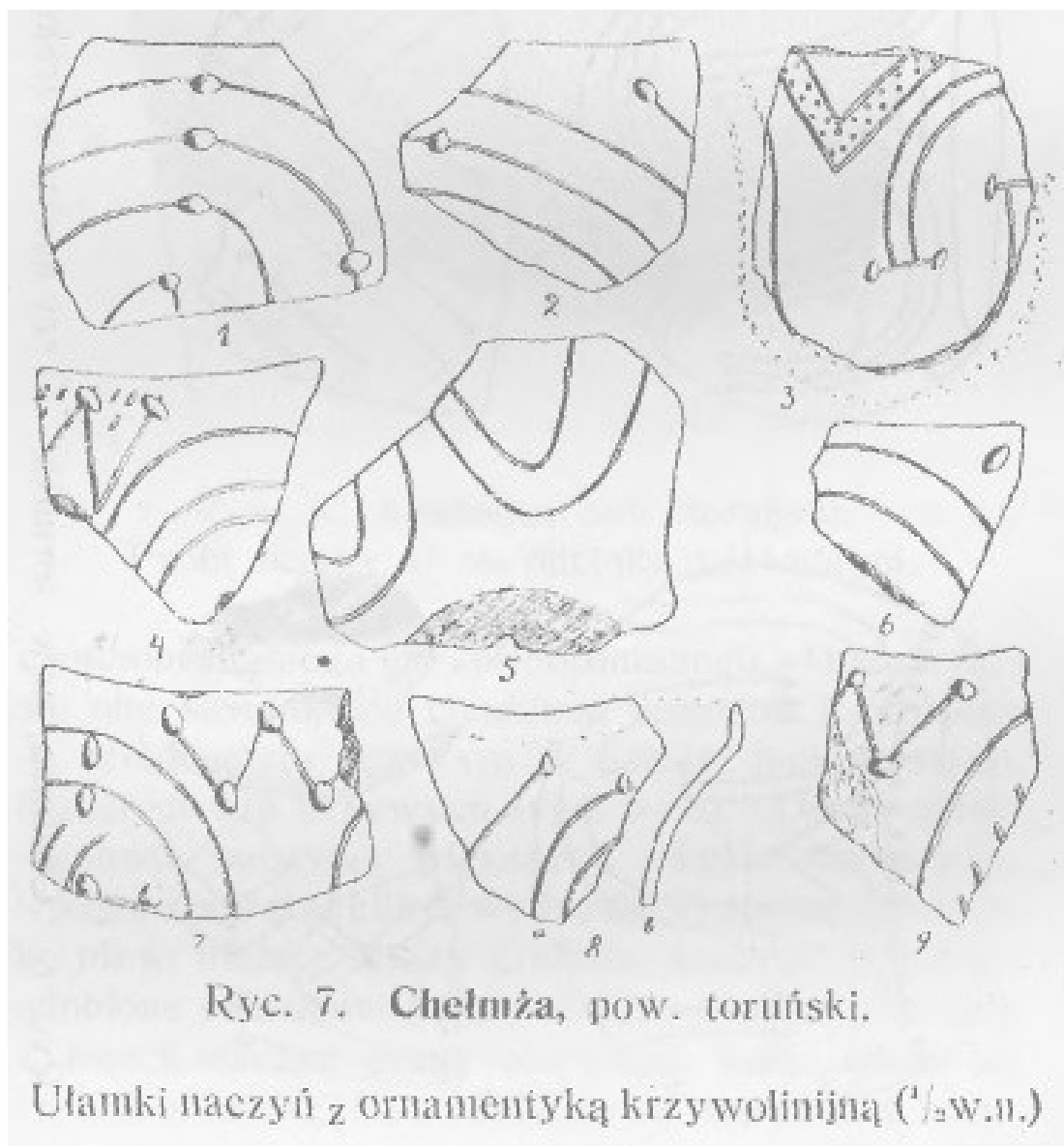

Z trzech naczyń grupy pierwszej, które udało się rekonstruować, dwa zdobione są motywami krzywoliniowymi w postaci figur esowatych, zahaczających o siebie. Esownice te, wykonane w jednym wypadku (ryc.6 nr.1) z dwóch, w drugim z trzech linii równoległych (ryc. 6 nr. 2), powtarzają się 4 razy na obwodzie naczynia, pokrywając nieomal całą jego powierzchnię. U pierwszego naczynia esownice kończą się liniami poprzecznymi, do których przylegają częściowo po 4 dołeczki soczewkowate, u drugiego naczynia występują na końcach esownic tylko dołeczki owalne. Wolna przestrzeń między esownicami poniżej krawędzi naczynia jest tu wypełniona dwiema liniami poziomymi, zakończonymi również dołeczkami owalnymi, natomiast u pierwszego naczynia występują w tym miejscu 2 kąty wsuwane w siebie z dołeczką soczewkowatą na wierzchołku, przylegające do linii poziomej, biegnącej wzdłuż krawędzi naczynia i zdobionej górą również dołeczkami soczewkowatymi. Trzecie naczynie odbudowane z ułamków (ryc. 6 nr. 3), ma ornament z

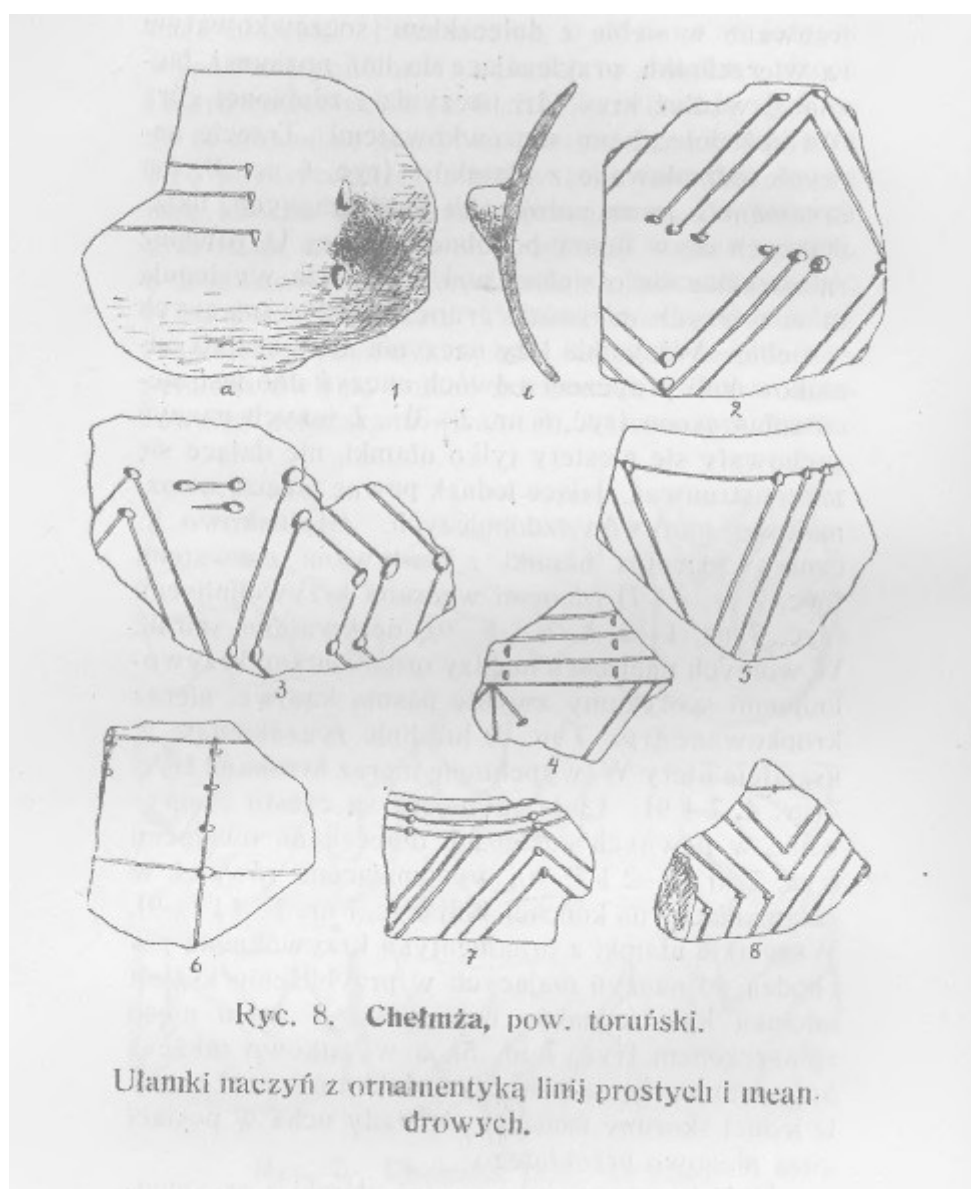

pasem potrójnych linii łamanych, układających się w figury podobne do litery U, również zahaczających się o siebie; pod krawędzią występują tu w wolnych miejscach grupy kątów

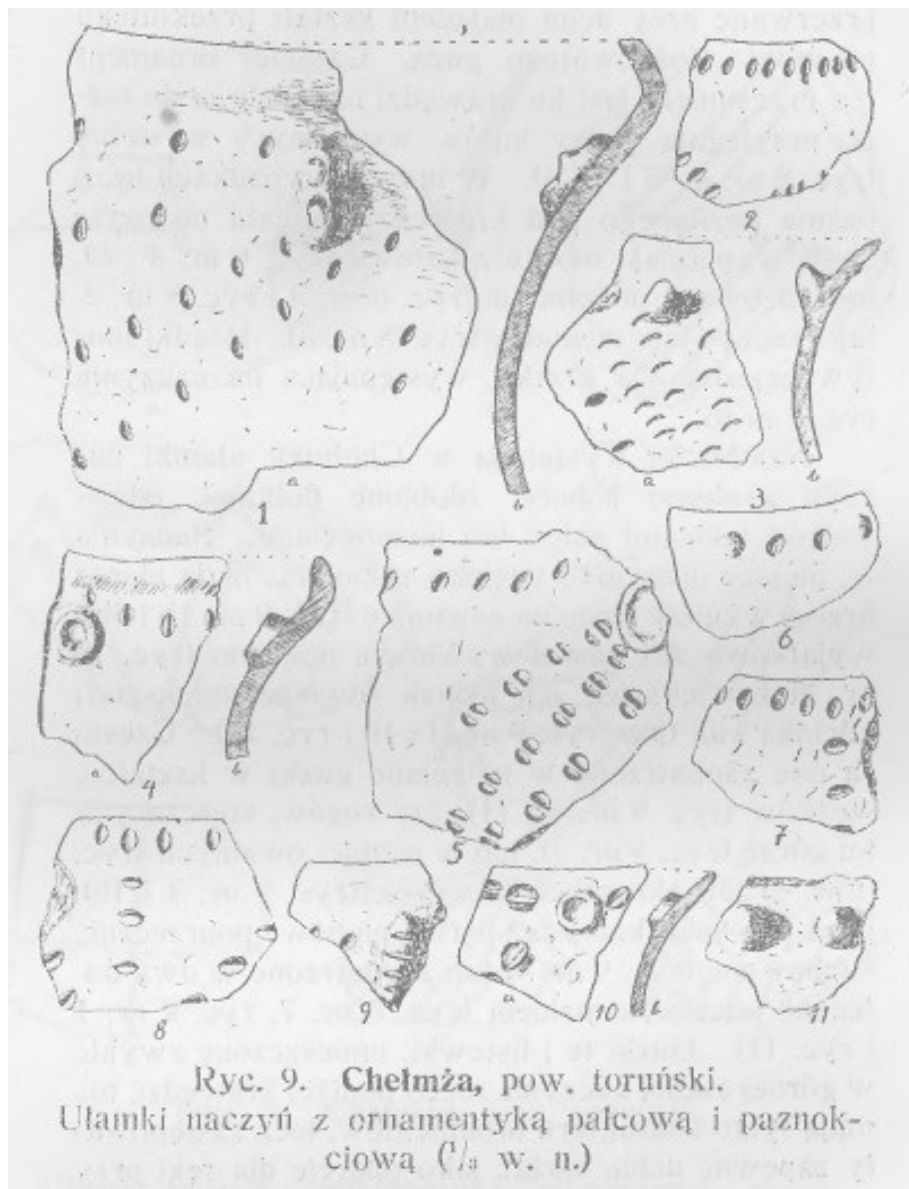
wsuwanych w siebie. Wszystkie trzy naczynia mają kształt odcinków kuli, przy czym u dwóch naczyń dno jest nieco spłaszczone (ryc. 6 nr. 2-3). Z innych naczyń zachowały się niestety tylko ułamki, nie dające się zrekonstruować, dające jednak pewne pojęcie o różnorodności motywów zdobniczych. Stosunkowo licznie występują ułamki z motywami esowatymi (ryc. 7 nr. 3 i 7) i innymi wzorami krzywolinijnymi (ryc. 7 nr. 1-2, 4-6 i 8-9), derywatami spirali. W wolnych miejscach między ornamentami krzywolinijnymi spotykamy zwykle pasma kątowe, nieraz kropkowane (ryc. 7 nr. 3) lub linie zygzakowate w kształcie litery W, wypełnione nieraz kreskami (ryc. 7 nr. 4, 7 i 9). Linie zdobnicze są często

przerywane w pewnych odstępach dołeczkami owalnymi (ryc.7 nr. 1-2 i 7-8), występującymi również w załamaniach i na końcach linii (ryc.7 nr. 3-4 i 7-9). Wszystkie ułamki z ornamentyką krzywolinijną pochodzą od naczyń mających w przybliżeniu kształt odcinka kuli, jednakże przeważnie z dnem nieco spłaszczonym (ryc.7 nr. 5), a wyjątkowo także z brzegiem trochę na zewnątrz odgiętym (ryc.7 nr. 8). U jednej skorupy znalazły się ślady ucha w postaci guza pionowo przekłutego.

Dość licznie spotyka się też ułamki z ornamentami z linii prostych lub łamanych. Jeden z najprostszyc ornamentów przedstawia ryc.8 nr.1: trzy linie poziome, obwodzące górną część naczynia, przerywane przy uchu mającem kształt przekłutego pionowo, stożkowatego guza. Częściej ornament ten przesunięty jest ku krawędzi naczynia, a do niego

przylegają grupy kątów wsuwanych w siebie (ryc. 8 nr. 4-5 i 7-8). W innych wypadkach brak pasma poziomego pod krawędzią a całą powierzchnią wypełniają motywy kątowe (ryc. 6 nr. 4 i 6), meandrowate, podobne do ryc. 6 nr. 3 i ryc. 8 nr. 2, lub rzeczywiste meandry (ryc. 8 nr. 3). Rzadki motyw przedstawia kratka, występująca na naczyniu ryc. 8 nr. 6.

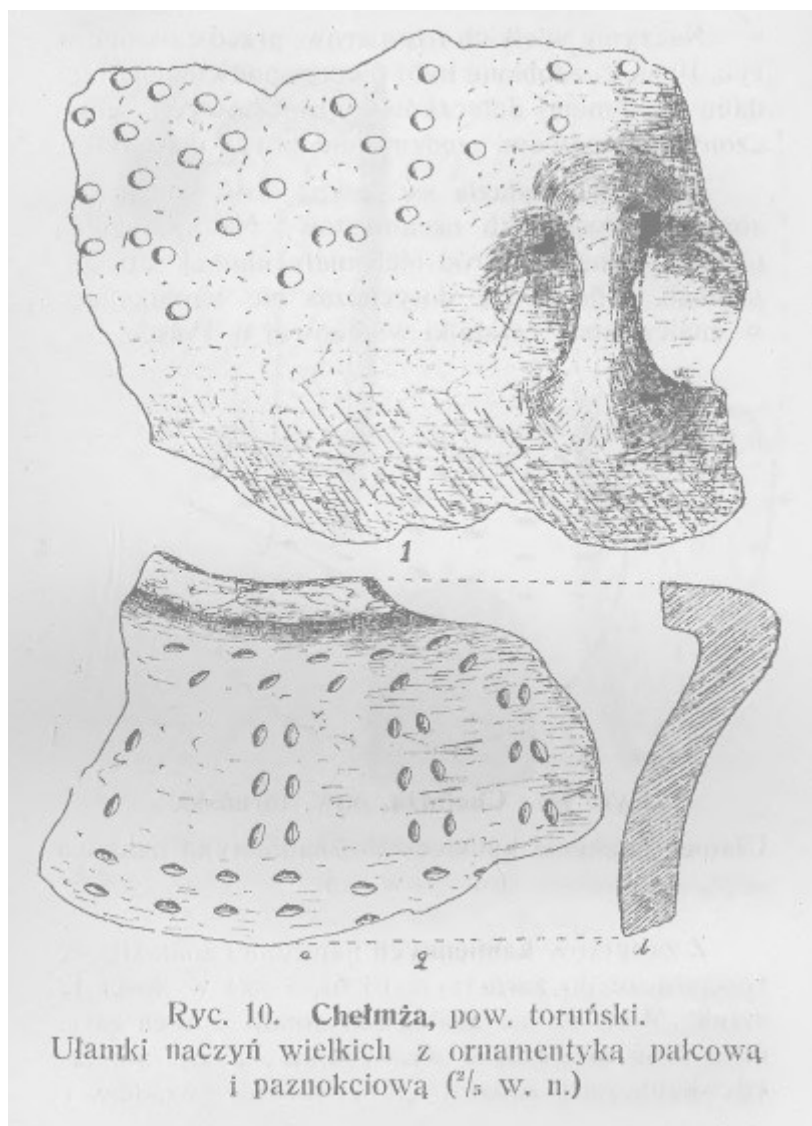

Najobficie występują w Chełmży ułamki naczyń grubszej roboty, zdobione dołkami, odciskaniem końcami palcy lub paznokciami. Naczynia te, mające nierzadko większe rozmiary, mają nieraz brzegi wygięte nieco na zewnątrz (ryc. 9 nr. 1b i 4b), wyjątkowo zaś nawet wywinięte poziomo (ryc. 10 nr. 2b.), większość ich jednak również ma kształt odcinka kuli (por. ryc. 9 nr. 3 i 10 i ryc. 11). Często są one zaopatrzone w nalepiane guzki w kształcie

stożków (ryc. 9 nr. 6 i 11), czy rogów, sterzących ku górze (ryc. 9 nr. 3), lub w postaci owalnych (ryc. 9 nr. 5) lub okrągłych miseczek (ryc. 9 nr. 4 i 10), pozatem spotykamy też

listwy pionowe poprzecznie karbowane (ryc. 9 nr. 9) lub zaopatrzone w dwa dołeczki, odcisnięte palcem (ryc. 6 nr. 7, ryc. 9 nr.1 i ryc.11). Guzki te i listewki, umieszczone zwykle

w górnej części naczynia nieco poniżej krawędzi, nie mają tylko charakteru ornamentów, lecz zastępowały zapewne ucha, służąc jako oparcie dla ręki przy trzymaniu naczyń. Z uch spotykanych sporadycznie niektóre są małe (ryc. 6 nr. 5) i należą częściowo do kategorii uch ślepych, tzn. otwory nawiercone obustronnie przechodzą na wylot i nie spotykają się w środku, wyjątkowo zaś zdarzają się ucha duże, umożliwiające wygodne uchwycenie naczynia, jakie posiada np. ogromne naczynie, przedstawione w ryc.10 nr.1.

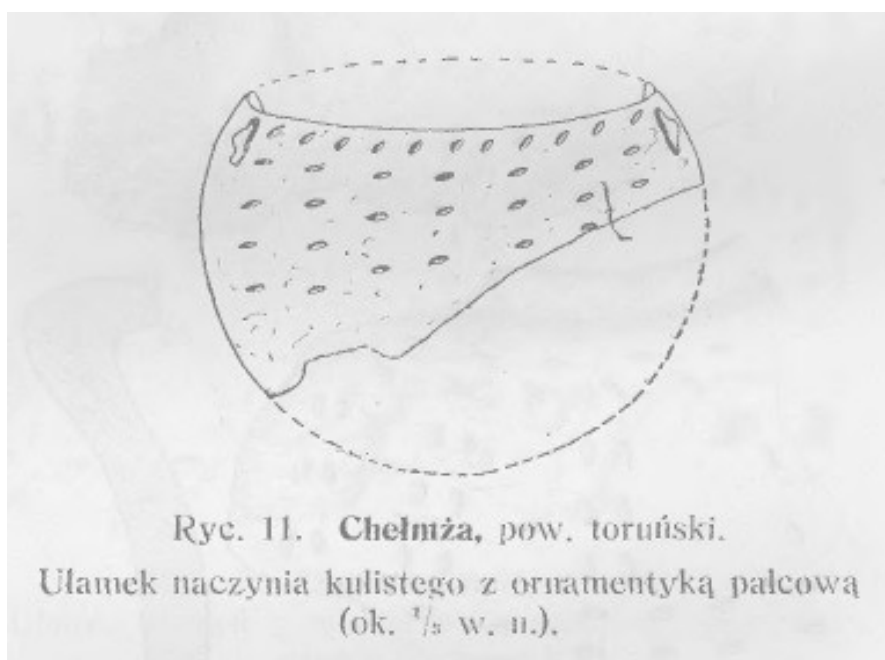
Ryc. 10. Chełmża, pow. toruński.
Ułamki naczyń wielkich z ornamentyką palcową
i paznokciową ($\frac{2}{5}$ w. n.)

Ornamenty tej grupy naczyń najczęściej wytłaczane są końcem jednego palca, przyczem odciska się także paznokieć, wyjątkowo pojawiają się ozdoby, odciskane dwoma palcami (ryc. 9 nr. 5) lub końcem palca i paznokciem drugiego palca (ryc. 9 nr. 10), a nie brak i takich, które były robione wyłącznie paznokciem (ryc. 9 nr. 3) lub poduszką palca bez paznokcia (ryc. 10 nr. 1). Układ ornamentów jest zazwyczaj taki, że wzdłuż krawędzi biegnie poziomy

rzęd dołeczków a pod nim rzędy pionowe lub ukośne, przyczem ostatnie rozchodzą się nieraz z listw lub guzów zastępujących ucha (ryc. 6 nr.7 i ryc. 9 nr. 1, 5 i 10).

Naczynie wielkich rozmiarów, przedstawione w ryc. 10 nr. 2, zdobione było dwoma podwójnymi rzędami poziomymi dołeczków paznokciowych, połączonych pionowymi rzędami podobnych dołeczków.

Wreszcie znalazła się pewna ilość skorup pozbawiona wszelkich ornamentów. Na szczególną uwagę zasługuje wśród nich mały ułamek sita glinianego, o ile wiem, dotychczas nie napotkanego w znaleziskach ceramiki wstęgowej w Polsce.

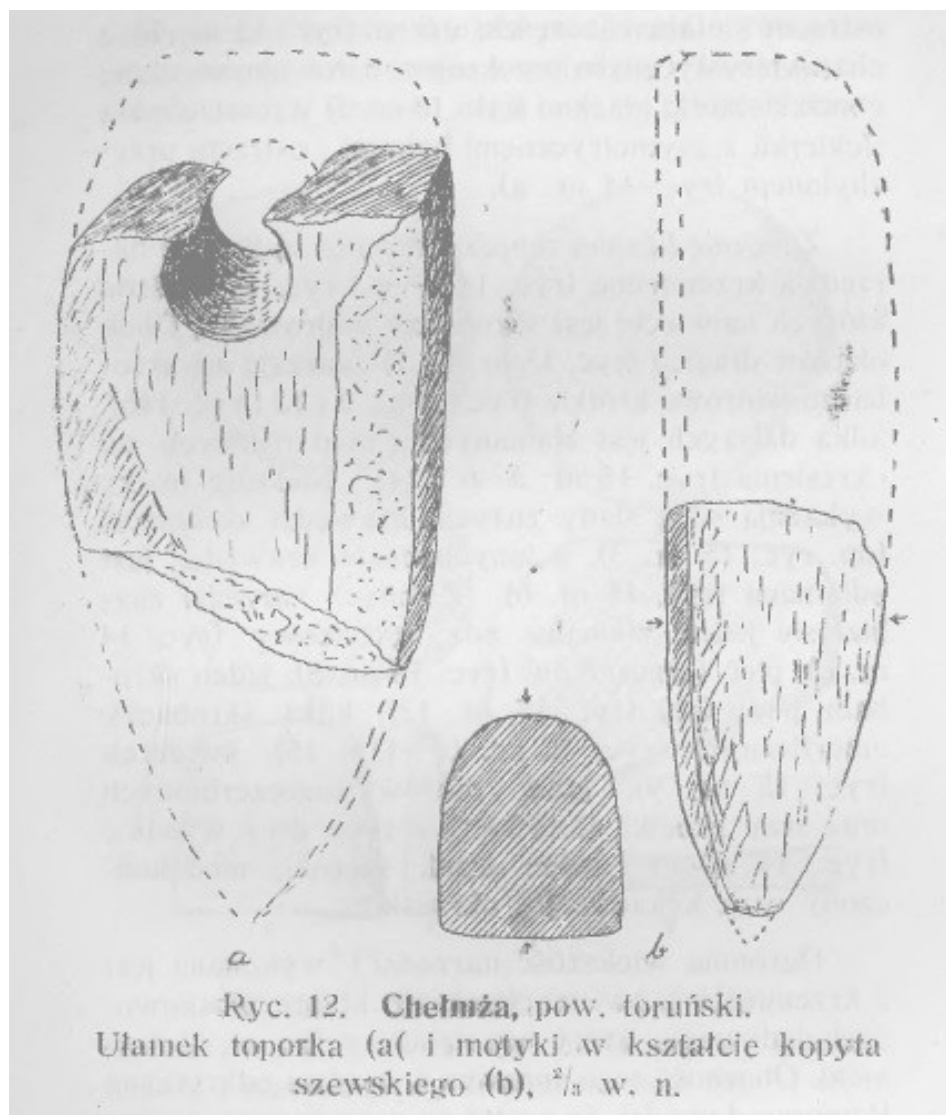

Z zabytków kamiennych najliczniej znalazły się rozcieracze do żarn (ryc.13 nr.1--2) w ilości 12 sztuk. Mimo że nie znaleziono dotąd samych żarn, duża ilość rozcieraczy wraz z omawianymi poniżej odciskami ziarn zbożowych wymownie świadczy o rolniczym charakterze osady. Dalej znalazły się w osadzie ułamki 6 płyt do polerowania, częściowo używanych dwustronnie (ryc. 13 nr. 4), dowodzących, że na miejscu osady wykończano narzędzia kamienne gładzone i naprawiano okazy uszkodzone, samych narzędzi gładzonych z kamienia znaleziono 4, z tych 3 jedynie w stanie fragmentarycznym. Są to: toporek z otworem dla trzonka z utraconym obuchem i odlamanem ostrzem (ryc.12 nr .a), dalej motyka w kształcie kopyta szewskiego z stępionym ostrzem i ułamaną częścią górną (ryc.12 nr. b) z charakterystycznym przekrojem półowalnym, dalej obuch siekierki płaskiej (ryc. 13 nr. 3) wreszcie mała siekierka z asymetrycznymi bokami i ostrzem przechylonem (ryc. 14 nr. a).

Znacznie liczniej reprezentowane są drobne narzędzia krzemienne (ryc. 14. b-c ryc15), wśród których najwięcej jest skrobaczy wiórowych. Obok okazów długich (ryc.15 nr.1 i 7) zdarzają się

skrobacze wiórowe krótkie (ryc. 15 nr. 2 i 13 ryc. 14b), kilka dalszych jest złamanych i stąd trudnych do określenia (ryc. 15 nr. 3-6 i 14). Niektóre okazy wykazują silne

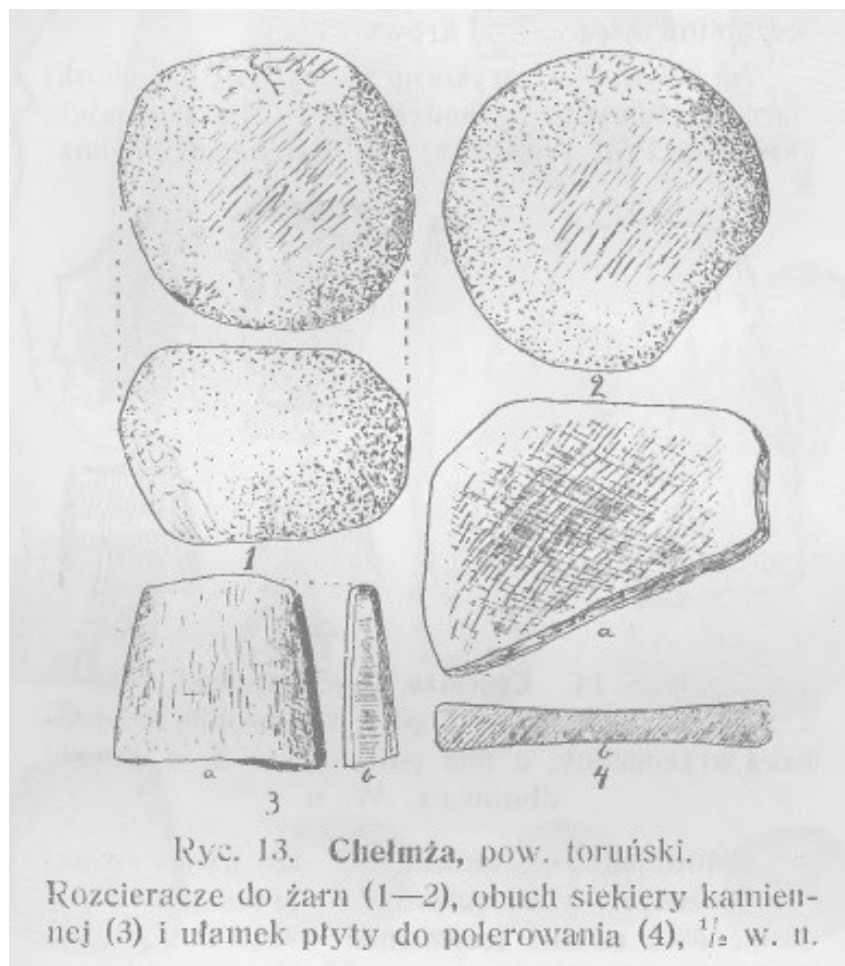
ślady zużycia krawędzi skrobiącej (np. ryc. 15 nr. 3), u innych część krawędzi jest odłamana (ryc. 15 i nr. 6). Z innych narzędzi znalazł się jeden złamany nóż półtylcowy (ryc. 14 nr. c), pięć łuszczników (ryc. 15 nr. 8), jeden skrobacz podwójny (ryc. 15 nr. 12), kilka skrobaczy amorficznych (ryc. 15 nr. 10-11 i 15), świder (ryc. 15 nr. 9), kilka wiórów zaszczerbionych oraz trzy grociki dłutowate, z tych dwa wysokie (ryc. 14 d-e) i jeden niski, szeroki, niedokończony oraz kilkadziesiąt okrzeseł.

Ogromna większość narzędzi³⁴ wykonana jest z krzemienia t.zw. wąchockiego koloru woskowo czekoladowego, który występuje tylko w Kieleckiem. Obecność tego surowca w osadzie odkrytej na Pomorzu dowodzi, że został on przyniesiony z sobą przez ludność ceramiki wstęgowej, gdy wyruszała ona na północ z pierwotnych swych siedzib. Można by myśleć tak że o drugiej możliwości, mianowicie o sprowadzaniu surowca tego z południa drogą handlu zamiennej,

³⁴ Z narzędzi wyobrażanych w ryc. 14 i 15 tylko jedno (ryc. 15 nr.) wykonane jest z innego surowca.

jednakże przeciwko temu przypuszczeniu przemawia fakt używania mniej wartościowych surowców, którymi by się z pewnością nie posługiwano, gdyby istniała możliwość sprowadzania lepszego krzemienia z południa. Pochodzenia południowego jest – zdaje się – także białawy krzemień jurajski, niezbyt licznie reprezentowany w osadzie chełmżyńskiej. Pozatem spotyka się żółtobrunatny surowiec tzw. bałtycki, znajdujący w miejscowym materiale morenowym i mający zwykle formę małych płaskich otoczaków oraz kilka innych surowców również miejscowego pochodzenia.

Wreszcie znalazło się w obrębie odcinka północnego, w dolnej warstwie kilka zębów zwierzęcych, pochodzących – według określenia, dokonanego łaskawie przez J. M. P. Rektora dra Edwarda Lubicz - Niezabitowskiego – od krowy i kozy.

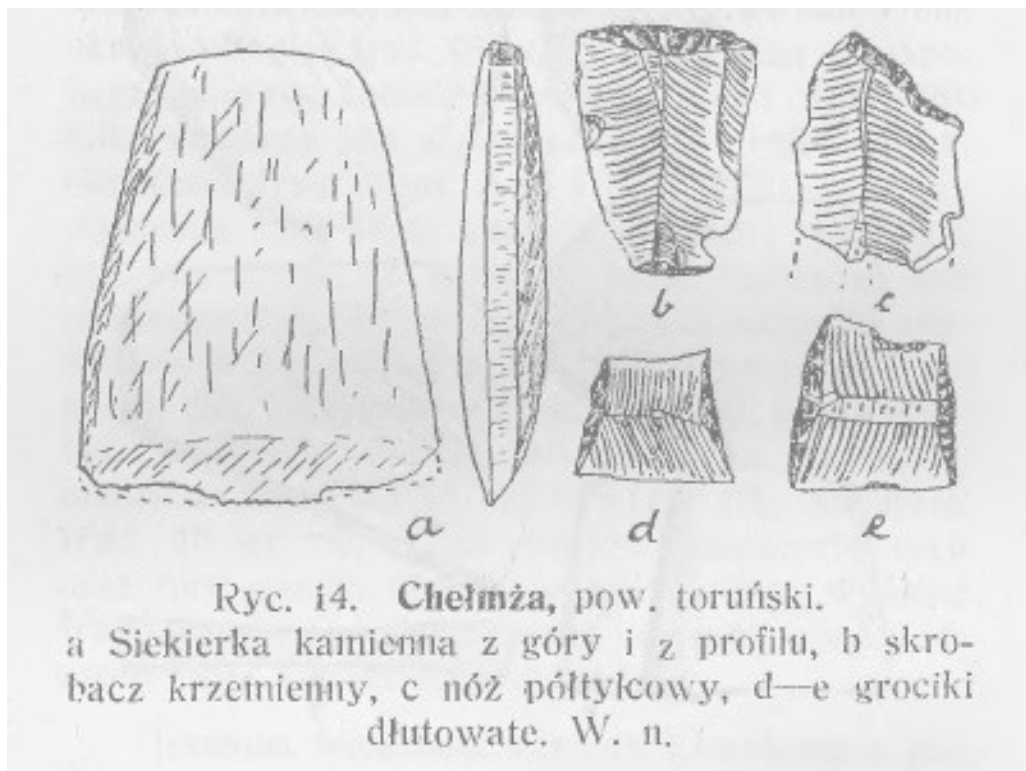
Na całym szeregu skorup znalazły się też odciski ziarn zbożowych, pochodzących

- na podstawie określenia Prof. Wodiczki – od następujących zbóż:

„Morfologicznie niewątpliwym jest owies (większość oznaczalnych odcisków) i bardzo prawdopodobne dwa odciski jęczmienia. Odciski plasteliną zdają się wskazywać na pszenicę (2-3

sztuk) i nawet żyto, jednak równie dobrze mogą to być pozbawione plew i uszkodzone ziarno owsa, które jedynie w szeregu odcisków niewątpliwie dają się wyróżnić”.

W górnych warstwach przekopanego terenu znalazła się pewna ilość skorup o charakterze i technice obcej kulturze starszej ceramiki wstęgowej. (ryc. 16).

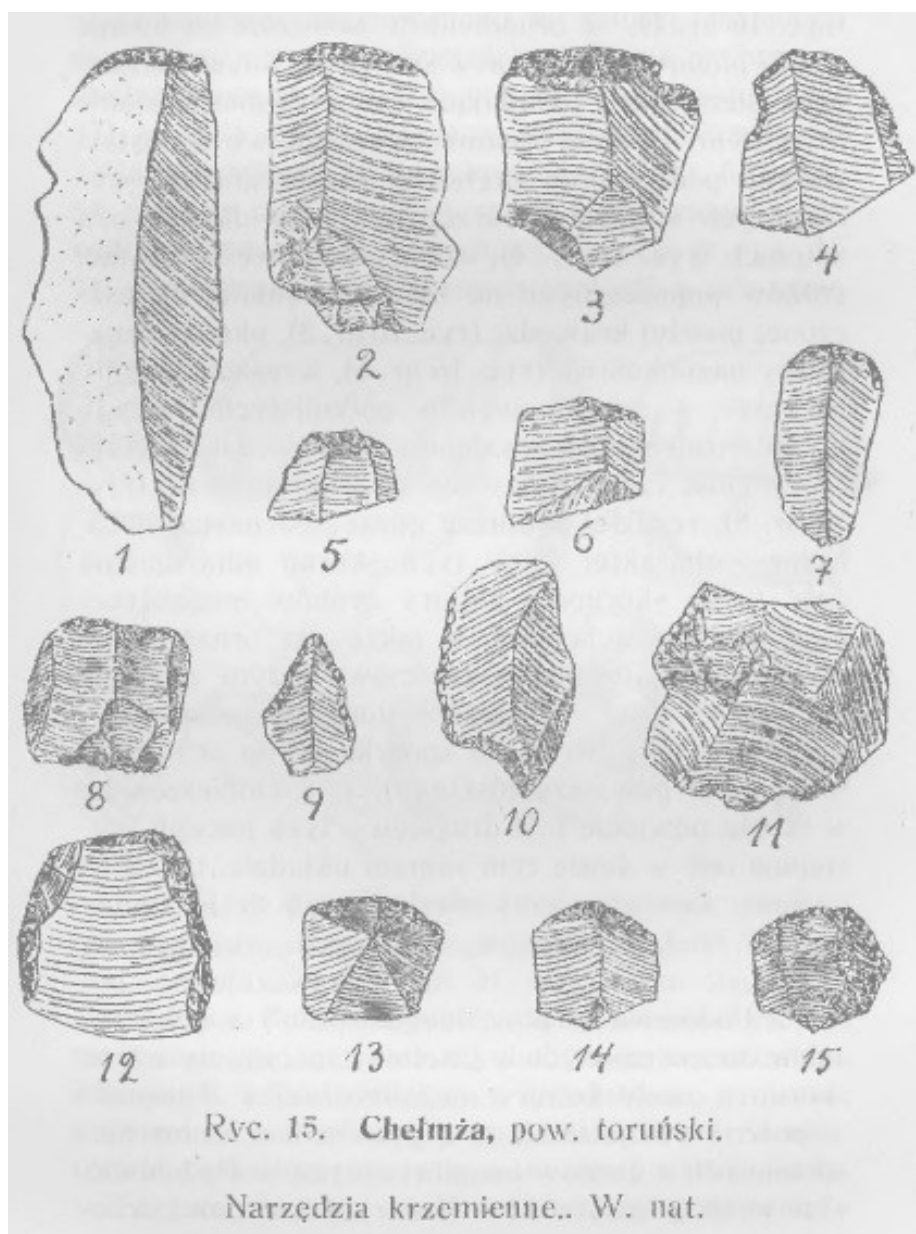
Są one wykonane z gliny zawierającej silną domieszkę piasku, mają powierzchnię chropowatą koloru brunatnego i są częściowo zdobione. Dna naczyń tych były płaskie, szerokie, nieco wydłużone (ryc. 16 nr. 7). Z ornamentów zasługują na uwagę słupki pionowe i zygzaki z kresek ukośnych, wykonane stemplem i układające się w pasma poziome

(ryc. 16 nr. 1), dalej ornamenty stemplowe w postaci małych podwójnych zagłębień prostokątnych, wyciskanych widocznie narzędziem rozwidlonem o 2 ostrzach (ryc. 16 nr. 4), ozdoby palcowe w postaci dołków poprzecznych na listwie poziomej umieszczonej poniżej krawędzi (ryc. 16 nr. 3), ukośne ornamenty paznokciowe (ryc. 16 nr. 6), wreszcie ozdoby wypukłe, w postaci guzków półkulistych (ryc. 16 nr. 2) i trójkątnych występów u krawędzi (ryc. 16 nr. 5). Dość często pojawiają się ucha pionowe (ryc. 16 nr. 8), rzadziej podłużne guzy, zastępujące ucha. Kolor i charakter gliny tych skorup odpowiadają dość ściśle skorupom kultury grobów megalitycznych Polski zachodniej, a także dla ornamentów znajdujemy najbliższe a częściowo jedyne analogie w tejże kulturze. Ornament słupków pionowych i zygzaków (ryc. 16 nr. 1) spotykamy np. u mis ze Słupów w pow. szubińskim³⁵, i z

³⁵ Zapiski Muzealne zesz. II-III, str. 36 dołem na lewo.- Kostrzewski: Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Wyd. II, Poznań, 1923, ryc. 38.

Dobieszewka w tymże powiecie³⁶. U drugiego z tych naczyń występują one w ściśle tym samym układzie, tzn. dwa poziome szeregi zygzakowe mieszczą się pomiędzy dwoma

rzędami słupków pionowych. Analogiczne guzki jak nasza ryc. 16 nr. 2 wykazuje np. puchar z Padniewa w pow. mogileńskim³⁷ a ucha podobne do znalezionych w Chełmży spotykamy wśród skorup z osady kultury megalitycznej w Tucznie³⁸ w pow. inowrocławskim, a pozatem u amfor niezdobionych z grobów megalitycznych w Padniewie w pow. mogileńskim³⁹ i w

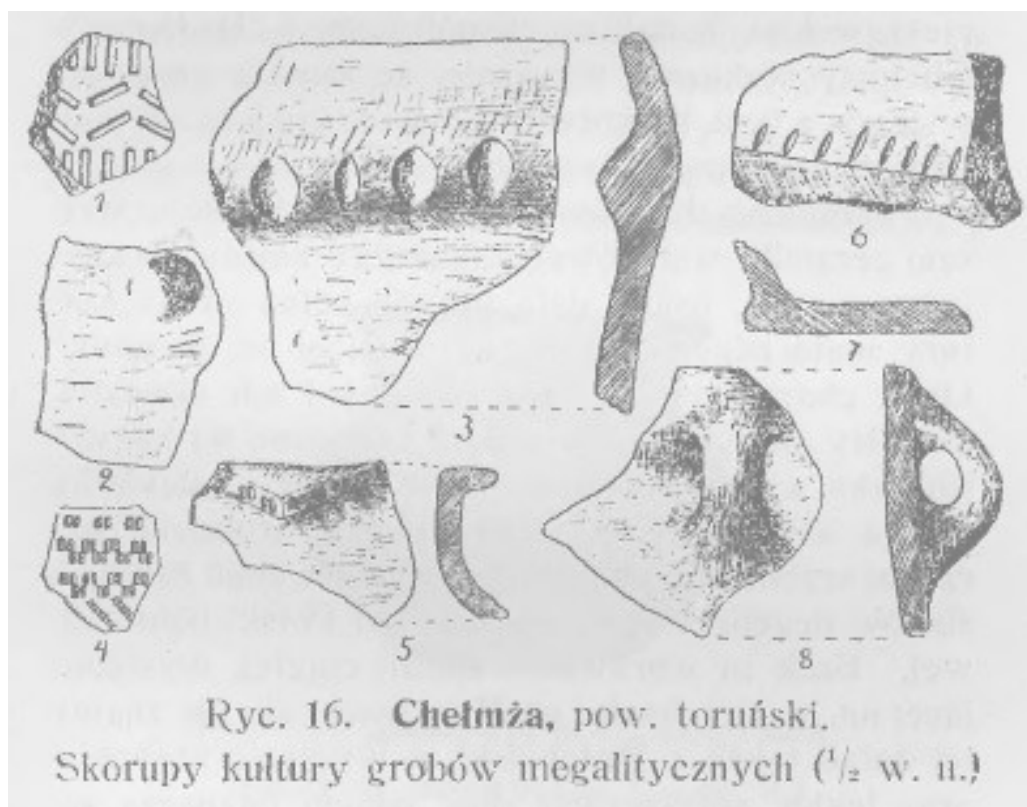
³⁶ Mannus tom II, str. 65, ryc. 19.

³⁷ Przegląd Archeologiczny tom III, tabl. IV, II.

³⁸ Zapiski Muzealne zes. I, str. 25, ryc. 30 na lewo.

³⁹ Kostrzewski: L. c. str. 32.

Rzeszynku, w pow. strzelińskim. Podobnie wyodrębnione dna z nane mi są wyłącznie u naczyń kultury grobów megalitycznych z Padniewa i Słupów. Do ułamka z trójkątnym występem u brzegu znam ścisły odpowiednik w postaci naczynia dohowanego w całości, mającego 4 podobne występy również karbowane na brzegu, znalezione w Jankowie, w pow. mogileńskim (ryc. 17), niestety wśród nieznanych bliżej okoliczności⁴⁰. Także ornamenty paznokciowe (ryc. 16 nr. 6) znane są z osady megalitycznej w Tucznie, natomiast

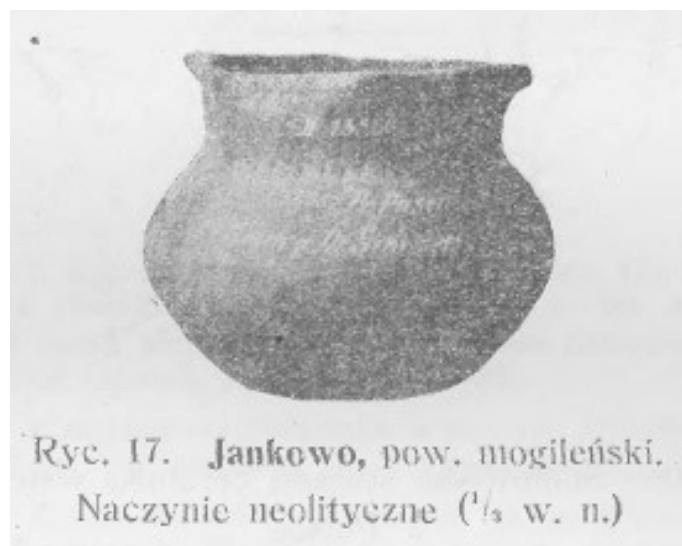
do ozdób stemplowych, reprezentowanych w ryc.16 nr. 4, nie znam dotąd żadnych analogii, a tak samo nie spotkano dotąd w obrębie zachodnio- polskiej kultury megalitycznej podobnych listw z ornamentem palcowym, jakkolwiek listwy niezdobione, zarówno poziome jak półkoliste nie są rzadkością wśród materiału ceramicznego ze wspomnianej wyżej osady w Tucznie, a z tejże osady znane są też ozdoby dołków wytłaczanych palcem. Nieznane były też dotąd w kulturze megalitycznej naczynia o podobnym profilu łamanym, jak i reprezentuje ułamek wyobrażony w ryc. 16 nr.6. Mimo owych cech nowych nie waham się odnieść zabytków przedstawionych w ryc. 16 do kultury grobów megalitycznych Polski zachodniej. Stwierdzenie występowania śladów kultury megalitycznej ponad zabytkami kultury starszej ceramiki wstęgowej pozwala ustalić wzajemny stosunek chronologiczny obu kultur, które L.Kozłowski na podstawie mylnej interpretacji trafnych swych obserwacji terenowych w Borucinie, w pow. niezawskim, uznał za współczesne. Badania w Chełmży wskazują

⁴⁰ Blume: Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus d. Gebiet d. Prov. Posen, Poznań, str. 31, nr. M M II 13580, tabl. 12 (tu mylnie określone jako pochodzące z końca epoki brązowej). Naczynie znalezione zostało na wyspie jeziora pakoskiego, które dostarczyło wielu innych zabytków z epoki kamiennej, z okresu halsztackiego i wczesnohistorycznego.

wyraźnie, że starsza ceramika wstęgowa jest bezsprzecznie wcześniejszą od kultury grobów megalitycznych.

Wracając do opisanych wyżej zabytków starszej ceramiki wstęgowej, zaznaczyć należy jeszcze, co następuje: osada dała prawie pełny obraz kultury materialnej ludności używającej tej ceramiki. Obok charakterystycznych naczyń i ich ułamków znalazły się typowe narzędzia kamienne tej kultury (motyka w kształcie kopyta szewskiego i siekierka płaska asymetryczna), dalej szereg drobnych narzędzi krzemiennych. W ceramice nie znać żadnych śladów degeneracji w stosunku do Polski południowej. Brak tu wprawdzie spirali ciągłej, występującej np. w Czechach i na Morawach, ale nie znamy jej dotąd także z Małopolski, a wygięcie krawędzi oraz lekkie spłaszczenie dna, jakim odznacza się znaczna część naczyń kulistych, również spotykamy często w znaleziskach małopolskich. Ornamentyka naczyń chełmyńskich jest nawet w pewnej mierze bogatsza od tej, którą znamy z Polski południowej. Brak tam bowiem – o ile wiem – motywów esowatych, tak częstych w Chełmży, a poza tem stosowanych np. w Czechach⁴¹, dalej ozdób meandrowatych (ryc. 8 nr. 2) i meandrowych (ryc. 8 nr. 3), jakie również licznie spotyka się w Czechach⁴²...

Tam odnajdujemy też najbliższe analogie do naczyń wielkich grubej roboty z pionowem uchem⁴³. Należałoby stąd wnioskować, że ekspansja kultury starszej ceramiki wstęgowej ku północy dokonała się szybko, nie etapami, że zatem osada w Chełmży nie jest o wiele późniejsza od osad tejże kultury w Małopolsce. Przypuszczenie to znajduje swe potwierdzenie w tem, że przestrzeń pomiędzy Małopolską a Pomorzem nie przedstawiała warunków odpowiednich dla osadnictwa ludności rolniczej, jaką byli przedstawiciele kultury ceramiki wstęgowej, to też spotykamy tu tylko 2 osady tej kultury w Sniadkowie Górnym, w pow. garwo1ińskim i w Świdrach Wielkich, w pow. mińsko-mazowieckim⁴⁴ obie odkryte na

⁴¹ Stocky: Pravek zeme ceske. Dil. 1. Praga. 1926 tabl. XXIX, 5 i str. 57 ryc. 23 nr. 23.

⁴² Por. np. Stocky: l. c. str. 57 ryc. 23 nr. 23.

⁴³ Stocky: l. c. tabl. XI, 17.

⁴⁴ Wiadomości Archeologiczne tom VII, str. 50.

wydmach i to w pobliżu Wisły, wzdłuż której dokonała się widocznie wędrówka naszej ludności na północ. Natomiast z Kujaw i przyległego skrawka Mazowsza znamy dziś ogółem 5 osad tej kultury⁴⁵, a do tego dochodzą dwa stanowiska z ziemi chełmińskiej – opisana tu osada z Chełmży i znalezisko oddzielnego naczynia z ornamentem wolutowym z okolicy Grudziądza. Razem więc znamy z Polski północnej 7 stanowisk tej kultury wobec 9 stanowisk z Małopolski zachodniej a 2 z Małopolski wschodniej (Torskie, pow. Zaleszczyki i Kłodnica, pow. stryjski). W świetle tych cyfr coraz wyraźniej okazuje się, że na obszarze Kujaw i ziemi chełmińskiej wytworzyło się wtórne centrum kultury starszej ceramiki wstęgowej, która znalazła tu dogodne warunki rozwoju na urodzajnej czarnej ziemi miejscowej, odpowiadającej jakością lessowej małopolskiej. Znane mi stanowiska kultury starszej ceramiki wstęgowej w Polsce zamieściłem na dołączonej tu mapce (ryc.18).

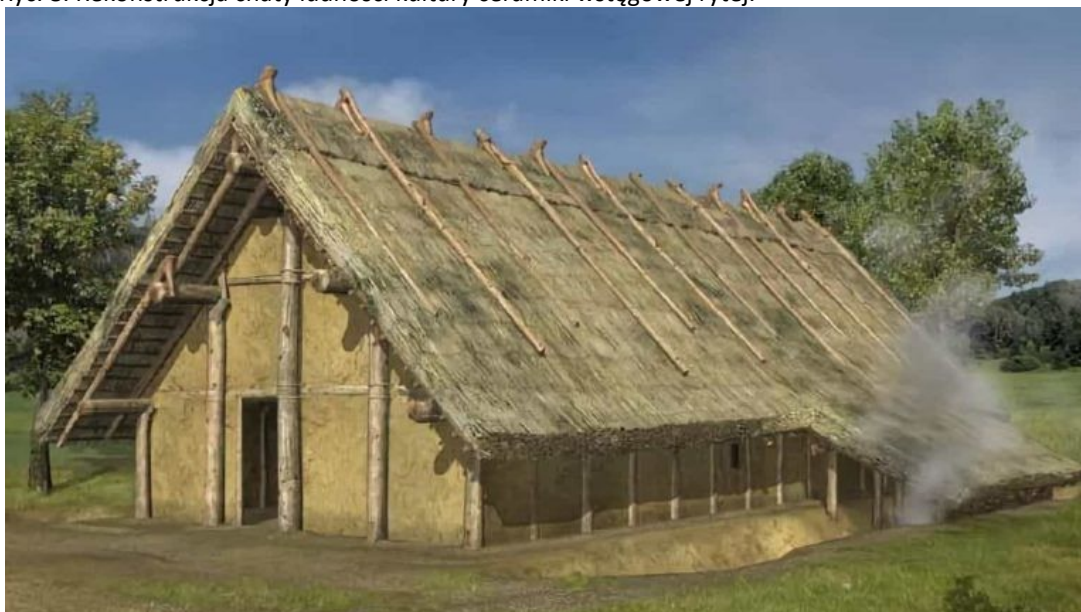
⁴⁵ **Lubiejewo**, pow. płoński (tamże), **Chocień** i **Kowal**, pow. włocławski (Wiad. Archeol. VI, str. 156-157), **Borucin**, pow. nieszawski (Prace i materiały antrop. – archeol. i etnogr. tom II, str. 17 tabl. VIII, 9), **Parchanie**, pow. inowrocławski (Prachist. Zeitschrift r. X, str. 174-175, ryc. 5).

Z wyrobów krzemiennych, znalezionych w Chełmży, na szczególną uwagę zasługują grociki długowate (ryc. 14 d-e) jako typ z innych osad ceramiki wstęgowej w Polsce nieznany a tak samo nie spotykany – o ile wiem – w kulturze tej poza granicami Polski. Pojawienie się tych narzędzi dowodzi zetknięcia się na Pomorzu ludności rolniczej przybyłej z Polski południowej z koczowniczymi ludami kultury późnotardenuaskiej, od której ludność ceramiki wstęgowej przyjęła widocznie znajomość łuku i strzał zakończonych podobnymi grocikami dłutowatymi. Znalezienie w osadzie starszej ceramiki wstęgowej typów krzemiennych tego rodzaju potwierdza zarazem przypuszczenie Kozłowskiego, że kultura późnotardenuaska przetrwała w Polsce aż do II okresu młodszej epoki kamiennej, w której pojawia się u nas kultura ceramiki wstęgowej.

Osady ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej

[...] Osady zakładano najchętniej na pograniczu różnych stref glebowych, morfologicznych i florystycznych, np. na krawędziach czarnoziemów i płątów lessowych, na nasłonecznionych terenach rzecznych, blisko rzek i jezior. Osady te złożone były z wolno stojących, pojedynczych domostw, najczęściej ustawionych z pewną predylekcją do zachowania kierunku osi podłużnej budynków na linii NW/SE. W pierwszych fazach rozwojowych kultury ceramiki wstęgowej rytej osiedla były z reguły nieobronne, otwarte. Dopiero później pojawiły się u niektórych z nich na ogół niezbyt szerokie i głębokie rowy oraz palisady, stanowiące jakieś skromne, zaczątkowe zabezpieczenie bydła, a może i mieszkańców, przed agresją drapieżników i ewentualnie jakichś wrogich gromad ludzkich. Część osad miała charakter bardziej stały i długotrwały. Składały się one z kilku (czasem nawet z jednej tylko) zagród, których domy mieszkalne były z każdym nowym pokoleniem (co ćwierćwiecze) – po rozpadnięciu się starych – stawiane od nowa na tym samym miejscu lub – częściej – nieco opodal. Natomiast inne osady miały charakter krótkotrwały, sezonowy. Początkowo – zgodnie z tradycjami od kultury kriskiej (kultura naddunajska stanowiąca kolebkę dla innych kultur neolitycznych Europy), a może też z miejscowego podłoża mezolitycznego – ludność omawianej kultury budowała domostwa jeszcze niewielkie, jednorodzinne, o rzucie prostokątnym, czasem zbliżonym do kwadratu, a czasem mocno wydłużonym, owalnym. Były to bądź budowle naziemne o konstrukcji słupowej, bądź też słupowe półziemianki (tak np. w Nosolicach koło Głogowa na Śląsku) lub zgoła ziemianki, głównie na terenach lessowych, sprzyjających takiemu budownictwu (np. w Samborcu w woj. tarnobrzeskim). W późniejszych stadiach rozwojowych stały się w obrębie kultury ceramiki wstęgowej rytej formą dominującą wielkie, bardzo wydłużone domostwa naziemne o rzucie prostokątnym, niekiedy trapezowym i konstrukcji słupowej. Długość ich wahała się najczęściej między 25 a 40 metrami, szerokość zaś przeważnie od 5 do 7 metrów.[...] ⁴⁶

Ryc. 8. Rekonstrukcja chaty ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej.

Źródło: Artykuł w magazynie popularnonaukowym ARCHEOLOGIA ŻYWA⁴⁷; Kultura ceramiki wstęgowej rytej- publikacja w Internecie: <https://archeologia.com.pl/tag/kultura-ceramiki-wstegowej-rytej/>

⁴⁶ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 169, 171.

⁴⁷ Zdjęcie pochodzi z artykułu w magazynie popularnonaukowym „ARCHEOLOGIA ŻYWA”; Kultura ceramiki wstęgowej rytej- publikacja w Internecie: <https://archeologia.com.pl/tag/kultura-ceramiki-wstegowej-rytej/>

Surowce do wyrobu narzędzi- krzemień

[...]...Przedstawiciele kultury ceramiki wstęgowej rytej przebywający na ziemiach Polski południowej korzystali na drodze wymiany z rozmaitych i mniej lub więcej obfitych wychodni krzemienia, np. krzemienia jurajskiego z obszaru Jury Krakowsko-Wieluńskiej, z krzemienia tzw. „czekoladowego”, wydobywanego odkrywkowo (jak wiemy, od dawna przez różne ludy młodszopaleolityczne i mezolityczne) w północno-zachodniej części rejonu Gór Świętokrzyskich, z szarego, biało nakrapianego krzemienia święciechowskiego, eksploatowanego odkrywkowo w okolicach Święciechowa na wschodnim brzegu środkowej Wisły, z krzemienia narzutowego bałtyckiego, występującego w szerokim rozrzucie w zasięgu zlodowaceń skandynawskich, oraz z krzemienia kredowego znad górnego Dniestru. [...] ⁴⁸

W krzemieniarstwie ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej z ziemi chełmińskiej dominującą rolę ogrywały surowce miejscowe, tzn. różne odmiany bałtyckich krzemieni narzutowych. Spośród nich najczęściej wykorzystywana była odmiana o barwie jasno- lub ciemnoszarej, czasami niebieskawo- lub brunatnoszarej ⁴⁹.

Przytaczam niniejszym cytaty z już wcześniej tu publikowanego sprawozdania archeologicznego J. Kostrzewskiego z badań archeologicznych w Chełmży w 1928 r. i jak można zauważyć to opinia o rodzaju krzemienia używanego w Chełmży odbiega od obecnych opinii naukowców. Zatem osada w Chełmży musiała mieć specjalną ścieżkę handlu krzemieniem. Oto ten fragment sprawozdania: „*Ogromna większość narzędzi wykonana jest z krzemienia t.zw. wąchockiego koloru woskowo czekoladowego, który występuje tylko w Kieleckiem. Obecność tego surowca w osadzie odkrytej na Pomorzu dowodzi, że został on przyniesiony z sobą przez ludność ceramiki wstęgowej, gdy wyruszała ona na północ z pierwotnych swych siedzib. Można by myśleć tak że o drugiej możliwości, mianowicie o sprowadzaniu surowca tego z południa drogą handlu zamiennego, jednakże przeciwko temu przypuszczeniu przemawia fakt używania mniej wartościowych surowców, którymi by się z pewnością nie posługiwano, gdyby istniała możliwość sprowadzania lepszego krzemienia z południa. Pochodzenia południowego jest – zdaje się - także białawy krzemień jurajski, niezbyt licznie reprezentowany w osadzie chełmińskiej. Pozatem spotyka się żółtobrunatny surowiec tzw. bałtycki, znajdujący w miejscowym materiale morenowym i mający zwykle formę małych płaskich otoczków oraz kilka innych surowców również miejscowego pochodzenia*”. (Patrz również na zamieszczone zdjęcia w tu publikowanym sprawozdaniu archeologicznym J. Kostrzewskiego z badań archeologicznych w Chełmży w 1928 r.).

Barwiki

[...]... Daleką drogę odbywały także barwiki, czego dowodem są m.in. grudki hematytu (inaczej krwawnika, czyli tlenku żelaza Fe_2O_3), wydobywanego w tym czasie w rejonie Gór Świętokrzyskich, na północny wschód od Kielc, a rozprowadzanego m.in. na północ aż na Kujawy, a na południowy wschód w rejon Rzeszowa. Dalekosiężność tej wymiany udokumentowana jest ponadto w sposób bardzo sugestywny przez rozprzestrzenienie na terytorium kultury ceramiki wstęgowej rytej- owalnej, grubościennej muszli małża spondylusa (*Spondylus gaederopus*),

⁴⁸ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 174.

⁴⁹ Lucyna Domańska; Wytwórczość krzemieniarstwa społeczeństw naddunajskich na ziemi chełmińskiej [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 75.

zadomowianego w morzach Czarnym i Egejskim oraz w łączącej je Propontydzie, czyli w morzu Marmara. Muszle te były pospolicie używane jako ozdoby już w obrębie kultury kriskiej..[...]”⁵⁰

Kultura ceramiki wstęgowej klutej

Trzeba teraz wymienić jako jednostkę największą i bezpośrednio nawiązującą do dawnej kultury ceramiki wstęgowej rytej- kulturę ceramiki wstęgowej klutej, której główną cechą było zdobienie naczyń prostolinijnymi kątowymi wstęgami, złożonymi pospolicie z nakłuć, najczęściej podwójnych (ryc. 9. 1-7). Obszar tej kultury zbliżony jest do tego, który zajmowała kultura ceramiki wstęgowej rytej, ale jest on nieco mniejszy od tamtego, mianowicie kultura ta nie występuje wcale na Węgrzech, a w południowo- zachodniej Słowacji, w południowo- wschodniej części Moraw, w Austrii Dolnej oraz w południowo- zachodniej części Niemiec Zachodnich zasięg jej zmniejsza się poważnie w stosunku do zasięgu jej poprzedniczki (ryc. 12.) Znamionują kulturę ceramiki wstęgowej klutej przede wszystkim ceramika, do której przewodnich form należą tektonicznie rozczłonkowane naczynia na nóżkach, pokryte bogatą, szerokopłaszczyznową ornamentyką z gęstych nakłuć⁵¹.

Kultura lendzielska

Ryc. 9. Kamienna siekierka neolityczna.

Źródło: Kamienna siekierka neolityczna. Dźwierzno stan. nr 42, gm. Chełmża⁵².

Występująca na obszarach serbsko- siedmiogrodzko- zachodniobułgarskich, wytworzyła się odrębna kultura, która przez wiele stuleci, w IV i w głąb III tysiąclecia p.n.e., odgrywała bardzo znaczną rolę- poza swymi obszarami wyjściowymi- na ziemiach nad górnym Dunajem, koło Jeziora Bodeńskiego, w północnych Czechach, w południowej części wschodnich Niemiec, na Śląsku, w

⁵⁰ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 174, 175.

⁵¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 180.

⁵² Kamienna siekierka neolityczna. Dźwierzno stan. nr 42, gm. Chełmża. Archeologia Autostrady. Katalog z konferencji w Bydgoszczy, s. 37.

północnej połaci Wielkopolski, na Kujawach, na ziemi chełmińskiej i w Małopolsce (ryc. 12). Była to kultura lendzielska (od miasta Lengyel pod Kaposvárem, na południe od jez. Balaton, na Węgrzech zachodnich). W ciągu wielowiekowego istnienia przeszła ona dość poważne zmiany, widoczne szczególnie w stylach ceramicznych, poszerzyła dość znacznie swój zasięg w kierunkach północno-wschodnim, północnym, północno- zachodnim i zachodnim, a oddalając się od terenów macierzystych i nawarstwiając się na podłoże innych, wcześniej tu istniejących kultur, głównie kultury ceramiki wstęgowej kłutej (Taka właśnie sytuacja była na terenie ziemi chełmińskiej nad jeziorem o nazwie przypuszczalnej „Loza”- obecna nazwa to Jezioro Chełmżyńskie.), dała początek mniejszym grupom lokalnym i mieszanym.

Ryc. 10. Naczynia użytkowe, naczynie kultowe oraz bransoleta z marmuru kultur ceramiki wstęgowej kłutej.

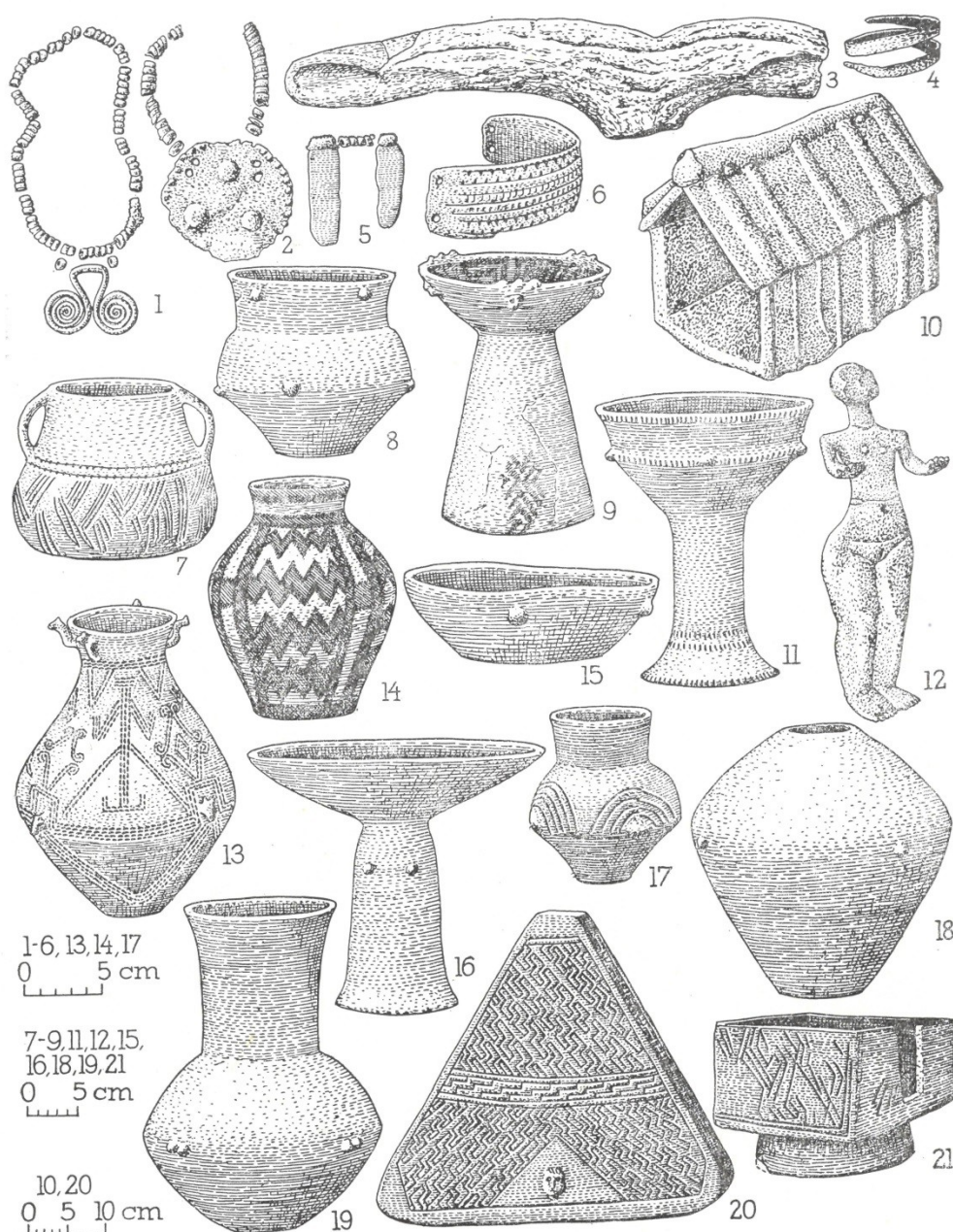
Ryc. 54. Naczynia użytkowe (1-6, 8-12), „askos”, czyli naczynie kultowe w kształcie zwierzęcia (7) oraz bransoleta z marmuru (13) kultur ceramiki wstęgowej klutej (1-7), hinkelsteińskiej (8-10) i rösseńskiej (11-13)

1 - Praha-Šárka, Czechy; 2 - Lobeč koło Mšena, Czechy; 3 - Warszówka koło Kalisza; 4 - Kraków-Nowa Huta-Pleszów; 5 - Poznań-Debiec; 6 - Pysząca koło Wołowa, woj. wrocławskie; 7 - Dobre koło Aleksandrowa Kujawskiego; 8 - Rheindürkheim koło Wormacji (RFN); 9-10 - Wormacja (Worms)-Rheingewann (RFN); 11 - Grossquenedt, okr. Halle (NRD); 12-13 - Rössen, pow. Merseburg (NRD). Wg M. Zapotockiej 1970, H. Müllera-Karpego 1968, K. Jażdżewskiego 1936, 1965, i J. Kostrzewskiego 1970

Źródło: Konrad Jażdżewski; *Pradzieje Europy środkowej*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁵³.

⁵³ Konrad Jażdżewski; *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 181.

Ryc. 11. Zabytki kultury lendzielskiej (1- 14) i kultury nadcisańskiej (15- 21).

Ryc. 55. Zabytki kultury lendzielskiej (1-14) i kultury nadcisańskiej (15-21)

1 – kolia z miedzianych paciorków cylindrycznych, z miedzianą zawieszka binoklowatą; 2 – kolia z miedzianych paciorków cylindrycznych z miedzianą kolistą zawieszka z blachy; 3 – topór rógowy; 4 – bransoleta miedziana; 5 – część kolii z miedzianych wisiorków i z miedzianego skretu spiralnego; 6 – naramiennik kościany; 7-9, 11-19 – naczynia (9 i 14 z malowanymi wzorami ozdobnymi); 10, 21 – gliniane modele domów; 12 – figurka kobiety w postaci modlitewnej; 20 – duży gliniany obiekt kultowy (ołtarzyk?). 1-4, 6 – Brześć Kujawski, stan. 4, koło Włocławka; 5, 7, 8 – Jordanów Śląski w woj. wrocławskim; 9 – Zofipole koło Proszowic w woj. krakowskim; 10, 11, 13, 14 – Střelice, okr. Znojmo, na Morawach; 12 – Hluboké Mašůvky, okr. Znojmo, na Morawach; 15, 19 – Zengővárkony, kom. Pécsvárady, na Węgrzech; 20-21 – Kökenydomb-Hódmezővásárhely koło Csongrádu na Węgrzech. Wg K. Jażdżewskiego 1938, J. Kostrzewskiego 1970, J. Skutilla, J. Poulika, J. Dombaya, H. Müllera-Karpego 1968

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁵⁴.

⁵⁴ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 182.

Środkowy neolit

(ok. 4300/3600 – ok. 2700/2600 lat p.n.e.)⁵⁵

Kultura pucharów lejkowatych

We wprowadzenie do nowej opoki wybrałem cytaty z książki Konrada Jażdżewskiego: [...] Wielowiekowe oddziaływanie młodszych kultur naddunajskich, mianowicie kultury ceramiki wstęgowej klutej z jej młodszych faz rozwojowych, różnych grup kultury lendzielskiej oraz kultury rösseńskiej, na kultury mezolityczne Niżu Środkowo- europejskiego sprawiło, że ok. 4350 r. p.n.e. wytworzyły się nowe kultury, wyraźnie różniące się całym szeregiem istotnych znamion od kultur naddunajskich mimo niezaprzeczanej zależności od nich. Wśród tych nowych, nienaddunajskich kultur, o typowych już cechach neolitycznych, najznamienitsza była kultura pucharów lejkowatych, nazwana od przewodniej formy ceramiki, jaką były średniej wielkości (czasem też małe, a wyjątkowo także duże) czasze lub czary, umownie opatrywane mianem „pucharków”, z lejkowato rozchylającą się częścią górną. Moment narodzin tej kultury uznaje szereg badaczy, m.in. i ja sam, za tak dalece istotny dla rozwoju stosunków w neolicie środkowoeuropejskim, że od niego zwykło się zaczynać nowy etap tej epoki: neolit środkowy (w terminologii wielu badaczy: „eneolit”). [...] ⁵⁶

* * *

Jeśli chodzi o interpretację znalezisk z terenu „starej” Chełmży, z tego prahistorycznego okresu- sprawa jest prosta- nie ma prawie żadnych reliktów odnalezionych przez archeologów bo praktycznie poza jednostkowymi, przypadkowymi znaleziskami z okresu pobytu tu ludności kultury pucharów lejkowatych, epoki brązu i średniowiecza nie ma zabytków bo nie ma badań na tym tak wspaniałym miejscu dla założenia osady przez starożytne ludy. W miejscu starego osadnictwa wyrosło miasto. Oto jak opisuje to miejsce niemiecki konserwator zabytków pod koniec XIX wieku:

Ryc. 12. Widok na miasto Chełmża od południa.

Fig. 18. Ansicht der Stadt Kulmsee von Süden.

Źródło: Johann Heise; „Bau- und Kunstdenkmäler Westpreussens“, Kreises Thorn, Danzig 1889⁵⁷.

⁵⁵ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 205.

⁵⁶ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 205.

⁵⁷ Johann Heise; „Bau- und Kunstdenkmäler Westpreussens“, Kreises Thorn, Danzig 1889. S. 139.

Die Stadt (Fig. 18) liegt auf einer halbinselartig in den Kulmsee einspringende Bodenerhebung, die im Süden und Osten von diesem gedeckt, nach Norden gesichert durch eine sumpfige Niederung mit einem Fliesse, welches den nordwestlichen kleineren See mit dem grossen Kulmsee verbindet, nur nach Westen einen offenen Zugang bietet und nach Norden vermittelt einer Überbrückung des Fliessses und der Niederung. Die Stadt nimmt jedoch nicht den ganzen von den Seen umschlossenen Platz ein, sondern nur den höchsten Punkt der nach allen Seiten sich abdachenden Bodenerhebung sich mit ihrer Südseite eng an den Kulmsee anschliessend, nach Osten blieb die Spitze der in den See einspringenden Landzunge ausserhalb der Befestigung liegen unter dem Schutze der Stadt und diese durch ihre Lage wiederum schützend, so dass nur die Nord- und Westseite eine sorgfältigere Sicherung und Befestigung durch Wall und Graben erforderte. Von dieser ganzen Befestigung sind ausser den Grabenspuren auf der Westseite der evangelischen Kirche und im Osten der ehemaligen Domkirche nur noch einige geringe Mauerreste an der Domkirche und in dem neben derselben gelegenen Hospitale vorhanden, auf der Nordseite ist die ehemalige Befestigungsanlage gänzlich verschwunden.⁵⁸

Miasto (Ryc. 12) leży na wzniesieniu stanowiącym półwysp, który „wkracza” do miasta i na którym to półwyspie jest posadowiona Chełmża; na południu i wschodzie, miasto ubezpiecza jezioro a od północy bagnista nizina z rzeką, która sąsiaduje z północno- zachodnim mniejszym jeziorem. Okalające wody umożliwiają dostęp do miasta tylko od zachodu i północy poprzez połączenie mostowe nad rzeką i niziną. Miasto jednak nie zajmuje całej przestrzeni zamkniętej jeziorami, a zajmuje jedynie najwyższy punkt terenu wyniosłej wyspy, terenu który opada ze wszystkich stron i mieści na wyniosłości miasto, a ściślej jeziora tworzą wyspę opływając ląd na jego południowej i północnej stronie. Na wschodzie miasto było ufortyfikowane aż do samego jeziora ale poza tym była najsilniejsza fortyfikacja, która chroniła miasto od północy. Dodatkowo wody chroniły go swoim położeniem, tak że tylko północna i zachodnia strona wymagały staranniejszego zabezpieczenia i fortyfikacji wałem i fosą. Poza śladami murów po zachodniej stronie kościoła ewangelickiego i na wschodzie dawnego kościoła katedralnego zachowało się jedynie kilka niewielkich pozostałości murów, przy kościele katedralnym i ewangelicznym oraz przy szpitalu. Mury rozebrane są całkowicie po stronie północnej.

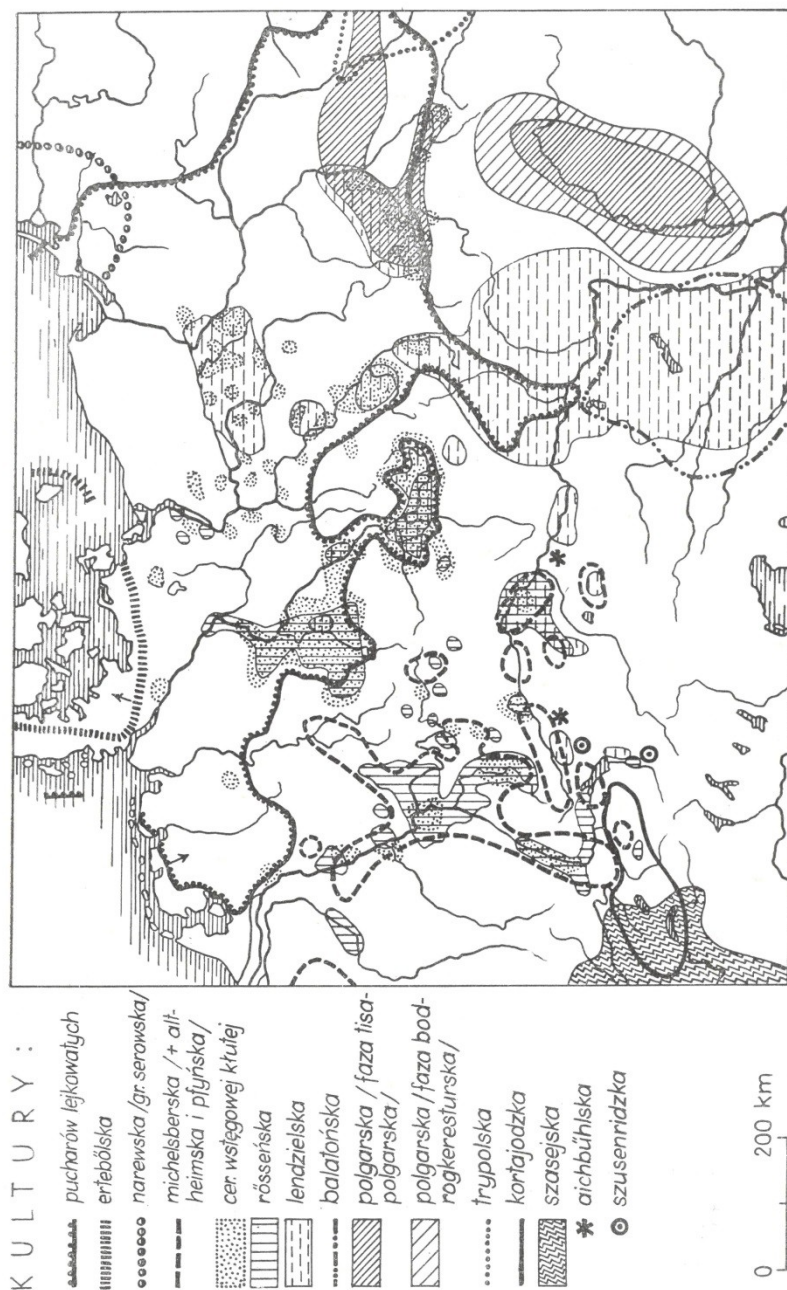
* * *

Ale wróćmy do sedna. [...] Wytworzenie się kultury pucharów lejkowatych mogło dokonać się tam, gdzie z jednej strony znajdowały się znaczniejsze skupienia młodszych kultur naddunajskich wysunięte bardziej ku północy, a z drugiej strony szczególnie aktywne grupy kulturowe z młodszego mezolitu, w których zespole narzędziowym szczególną rolę odgrywały krzemienne ciosaki, siekiery rdzeniowe i rozłupce, mianowicie grupa kobrowska (Kobrow) kultury gudenosko- oldesloskiej (Gudena- Oldesloe) na obszarze Meklemburgii i grupa jühnsdorfska (Jühnsdorf) na terenie Brandenburgii. Mając to na uwadze możemy uznać, że załączki kultury pucharów lejkowatych wytworzyły się w kilku ośrodkach krystalizacyjnych: w jednym nad środkowo-dolną Łabą, w drugim w rejonie dolnej Odry i w trzecim kujawsko-północno wielkopolskim, między toruńskim kolaniem Wisły a środkową Wartą. W toku dalszego rozwoju i scalania się tych ośrodków omawiana kultura zajęła większość Niżu Środkowoeuropejskiego z przyległymi partiami wyżynnymi, począwszy od wschodnioholenderskich i północnonadreńskich ziem na zachodzie aż do Sambii i Bugu na wschodzie, od ziem duńskich i południowo szwedzkich oraz południowych wybrzeży Bałtyku na północy aż po Las

⁵⁸ Johann Heise; „Bau- und Kunstdenkmäler Westpreussens“, Kreises Thorn, Danzig 1889. S. 139, 140.

Turyński, Góry Kruszcowe, Sudety i Karpaty na południu, z enklawami w Kotlinie Czeskiej i na Morawach, łączącymi się z tym zasadniczym trzonem terytorialnym poprzez czesko-saski przełom łąby i Bramę Morawską. Podłoże mezolityczne, z którego m.in. wyrosła kultura pucharów lejkowatych, musiało być na tyle silne, że wpłynęło w sposób widoczny na zdecydowaną odmienność tej kultury od starszych kultur południowych, u których się zapożyczyła....[...] ⁵⁹

Ryc. 13. Mapa kultur końca starszego oraz środkowego neolitu.

Ryc. 61. Mapa kultur końca starszego oraz środkowego neolitu (IV tysiąclecie p.n.e.). 1 : 1000000. Wg K. Jażdżewskiego 1932, J. A. Bakera, J. C. Vogla, T. Wiślańskiego, E. Rutkay 1969, M. Zapotockiej, J. Kamińskiej, J. K. Kozłowskiego, N. Kalicza 1970 i 1971 oraz J. Koreka 1972

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁶⁰.

⁵⁹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 205, 206.

⁶⁰ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 203.

Ponownie apeluję o archeologiczną penetrację jeziora Miałkusz w Chełmży, tam z pewnością znajdzie się odpowiedź na pytanie o starożytność miejsca. [...] Wolno mniemać, że to tak znamienne składanie ofiar bagiennych, będące bardzo istotnym elementem świata wyobrażeń i wierzeń tej właśnie ludności, stanowi pośrednią wskazówkę, gdzie należy lokalizować kolebkę kultury pucharów lejkowatych, a mianowicie w pasie jezior, stawów, oczek lodowcowych i bagien północnej części Niżu Środkowoeuropejskiego, tak licznie występujących w szczególności w Meklemburgii, Brandenburgii, na Pomorzu, w Wielkopolsce i na Kujawach. [...] ⁶¹.

Osadnictwo ludności pucharów lejkowatych na terenie dzisiejszej Chełmży potwierdzają znaleziska jak choćby znalezisko z badań i odkryć przedwojennych z terenu Chełmży. Patrz zabytek opatrzony numerem 4; Ryc. 16. Wybór ceramiki z badań i odkryć przedwojennych.

Ryc. 14. Amfora. Kultura pucharów lejkowatych.

Źródło: Amfora. Kultura pucharów lejkowatych (4 tysiąclecie p.n.e.).

Nakonowo, Stare stan. nr 2, gm. Chocień ⁶².

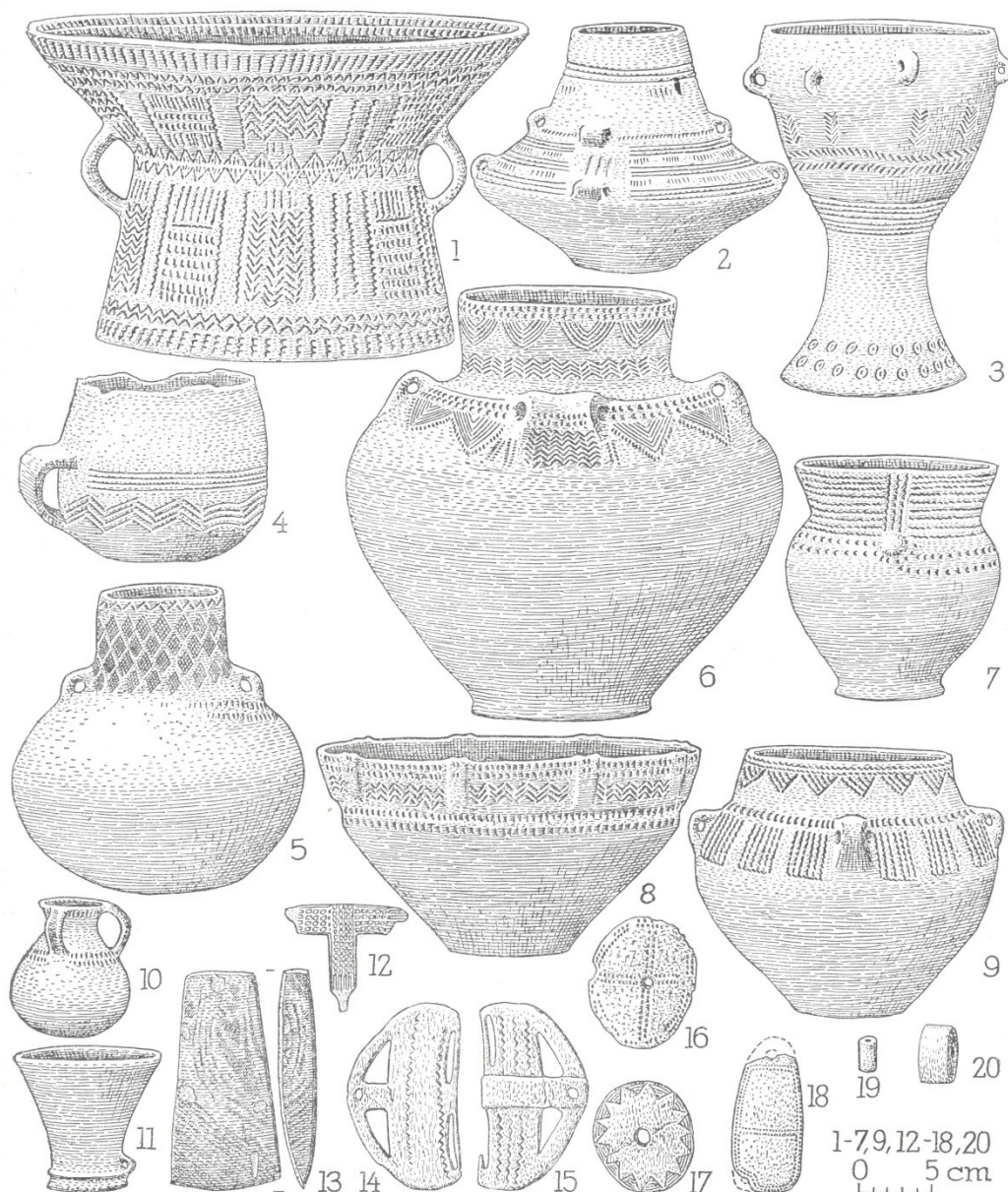
Dobrze też byłoby się przyjrzeć zamożności ludu zamieszkującą osadę w Chełmży, wówczas możliwe, że nazywaną już Loza- nazwa wzięta od nazwy jeziora ⁶³. Ziemie pod Chełmżą są i były bardzo urodzajne a więc i uroczystości np. „tamtych dożynek” były odpowiednie do zamożności.

⁶¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 207.

⁶² Amfora. Kultura pucharów lejkowatych (4 tysiąclecie p.n.e.). Nakonowo, Stare stan. nr 2, gm. Chocień. Archeologia Autostrady. Katalog z konferencji w Bydgoszczy, s. 13.

⁶³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom V, Szlurpiskizki – Wartynka, Warszawa 1892, s. 763.

Ryc. 15. Zabytki grup mieszanych kultury pucharów lejkowatych oraz zabytki kultury amfor kulistych.

Ryc. 64. Zabytki grup mieszanych kultury pucharów lejkowatych: tzw. „nadłabsko-wezerskiej” (1) i walternienbursko-bernburskiej (2–4), oraz zabytki kultury amfor kulistych (5–20)

1–10 – naczynia; 11 – bęben gliniany; 12 – zawieszka kościana w kształcie stylizowanego ptaka (?); 13 – siekierka czworosieczna z grubym obuchem z krzemienia pasiastego; 14, 15 – ażurowe kościane spinacze do kolii; 16 – bursztynowa tarczka ozdobna; 17 – kościana tarczka ozdobna z grobu bydłęcego; 18 – wisior bursztynowy; 19 – cylindryczny paciur bursztynowy; 20 – paciur bursztynowy w kształcie toporka podwójnego. 1 – Naschendorf w lesie Everstorfer Forst, pow. Grevesmühlen, okr. Rostock, NRD; 2 – Walternienburg, pow. Zerbst, okr. Magdeburg, NRD; 3 – Eberndorf, pow. Wolmirstedt, okr. Magdeburg, NRD; 4 – Halberstadt, okr. Magdeburg, NRD; 5 – Zörbig, pow. Bitterfeld, okr. Halle, NRD; 6 – Kolonia Dębice koło Włocławka; 7 – Szeromin koło Płońska, woj. ciechanowskie; 8 – Wilczogóra-Wtórek koło Konina; 9 – Głubczyce, woj. opolskie; 10 – Kołuda Wielka koło Inowrocławia; 11 – Opatowice koło Radziejowa, woj. włocławskie; 12 – Ujma Duża koło Aleksandrowa Kujawskiego; 13 – Zdrojówka koło Koła, woj. konińskie; 14, 15 – Kosewo koło Płońska, woj. ciechanowskie; 16 – Rzeszynek koło Inowrocławia; 17 – Brześć Kujawski koło Włocławka; 18, 20 – Świerczynek koło Radziejowa, woj. włocławskie; 19 – Skoczka koło Szubina, woj. bydgoskie. Wg E. Schuldt 1968, N. Niklassona 1925, H. Priebego 1938, K. Jażdżewskiego 1965, T. Wiślańskiego 1970 i H. Müllera-Karpego 1974

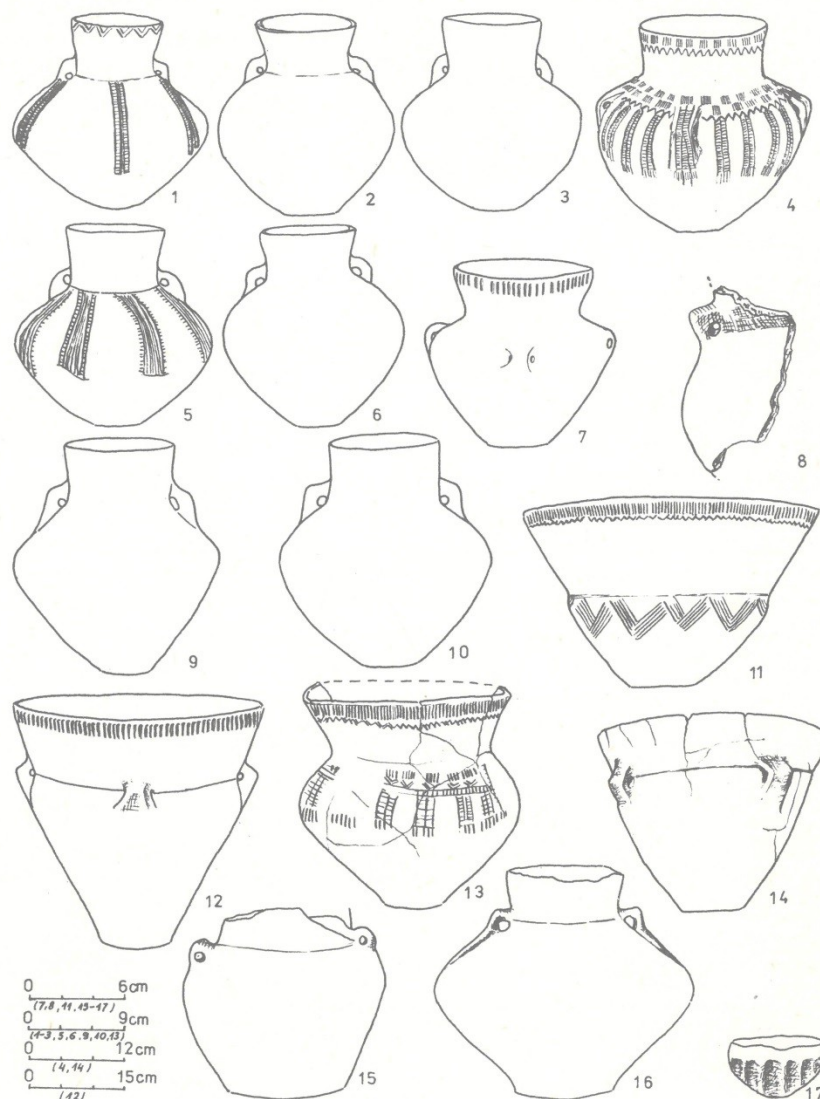
Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁶⁴.

⁶⁴ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 227.

[...] Pełen rozwój kultury pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej przypada na lata 3000-2800 lat p.n.e.

Obok wielu zabytków pochodzących z ziemi chełmińskiej z okresu trwania tu kultury pucharów lejkowatych tylko pojedyncze relikty odnotowała nauka jako pochodzące z Chełmży:

Ryc. 16. Wybór ceramiki z badań i odkryć przedwojennych.

Ryc. 3. Wybór ceramiki z badań i odkryć przedwojennych: 1-3, 5, 6, 9, 10 - Malankowo, 4 - Chełmża, 7 - Osnowo, 8, 15-17 - Bartoszewice, 11, 13, 14 - Kałdus, 12 - Czarże (wg Langenheimer 1941, La Baume, Langenheimer 1933)

Źródło: Stanisław Kukawka, Bogumiła Wawrzykowska; Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej. Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986⁶⁵.

⁶⁵ Stanisław Kukawka, Bogumiła Wawrzykowska; Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej. Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986, Toruń 1987, s. 111.

Kultura amfor kulistych

[...] W młodszym okresie neolitu pojawia się kultura amfor kulistych. Ukształtowała się ona około 2600-2500 lat p.n.e. Jej rozwój przypadał na lata 2500-2200 p.n.e., chociaż już wówczas raczej wchodziła w symbiozę z różnymi kulturami- głównie z kulturą ceramiki sznurowej i ludami Europy północno-wschodniej. Stanowiska kultury tej rozmieszczone są przeważnie w strefie dolin i obniżeń różnej genezy. Po raz pierwszy wyraźnie zaznacza się występowanie stanowisk kultury amfor kulistych w dolinie dolnej Wisły. Jest to kultura, która w sposób szczególny i odpowiedni dostosowała się do funkcjonujących w tym czasie warunków klimatycznych. [...]⁶⁶

Kultura amfor kulistych tworzona była przez ludność przeważnie pasterską, której gospodarka oparta była głównie na hodowli bydła. Częste przemieszczanie się ludności w poszukiwaniu terenów odpowiednich do wypasu stad nie sprzyjało zakładaniu dużych, długotrwałych osad, dlatego jest ona znana głównie ze znalezisk grobowych. Datowana jest na okres 3100–2600 lat p.n.e.⁶⁷

Ryc. 17. Zrekonstruowane naczynie wydobyte z grobu. Kultura amfor kulistych. Ryc. 18. Naczynie amforowe. Kultura amfor kulistych.

Źródło: Zrekonstruowane naczynie wydobyte z grobu. Kultura amfor kulistych (I poł. 3 tysiąclecia p.n.e.). Ludwinowo, stan. nr 3, gm. Włocławek⁶⁸.

Źródło: Naczynie amforowe. Kultura pucharów lejkowatych (4 tysiąclecie p.n.e.). Ludwinowo, stan. nr 3, gm. Włocławek⁶⁹.

Na terenie gminy Chełmża jak dotąd nie zostały znalezione zabytki choćby starej ceramiki pochodzącej od ludności kultury amfor kulistych. Patrz mapa; Ryc. 19. Mapa kultur końca młodszego neolitu (z części starszej), III tysiąclecia p.n.e. jednak obejmuje występowanie kultury amfor kulistych na ziemi chełmińskiej.

⁶⁶ Zbigniew Jabłoński; Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit o początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986), Toruń 1987, s. 48.

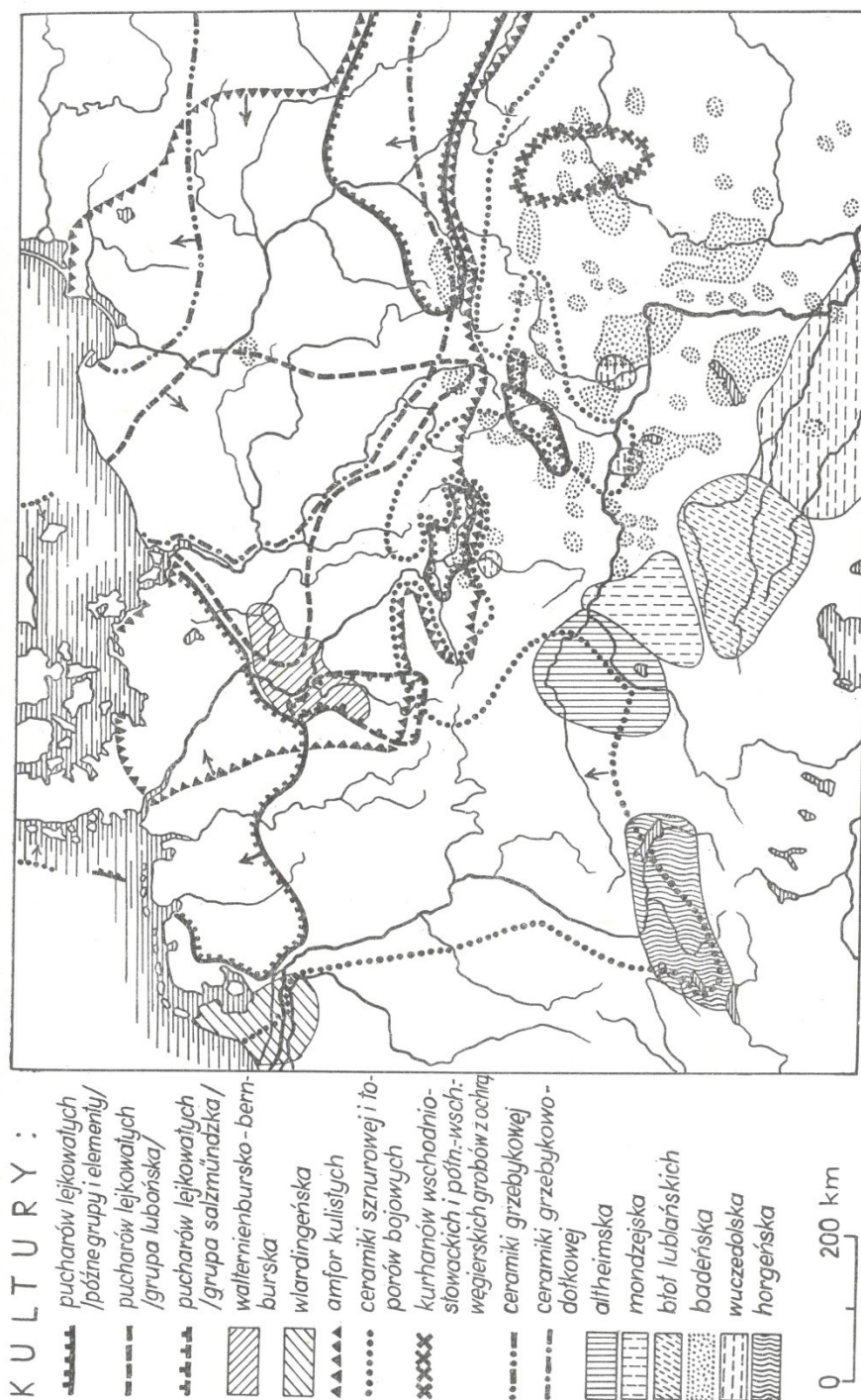
⁶⁷ Patrz również; Internet: <https://archeologia.com.pl/tag/kultura-amfor-kulistych-kak/>

⁶⁸ Zrekonstruowane naczynie wydobyte z grobu. Kultura amfor kulistych (I poł. 3 tysiąclecia p.n.e.). Ludwinowo, stan. nr 3, gm. Włocławek. Archeologia Autostrady. Katalog z konferencji w Bydgoszczy, s. 25.

⁶⁹ Naczynie amforowe. Kultura pucharów lejkowatych (4 tysiąclecie p.n.e.). Ludwinowo, stan. nr 3, gm. Włocławek. Archeologia Autostrady. Katalog z konferencji w Bydgoszczy, s. 25.

Młodszy neolit(ok. 2700/2600 – ok. 2300/1800 lat p.n.e.)⁷⁰

Ryc. 19. Mapa kultur końca młodszego neolitu (z części starszej), III tysiąclecia p.n.e.

Ryc. 63. Mapa kultur młodszego neolitu (z części starszej), III tysiąclecia p.n.e. 1 : 10 000 000. Wg K. Jażdżewskiego 1936, J. F. v. Regteren-Altena, J. A. Bakker, A. T. Clason, W. Glasbergen, W. Groenman, v. Wateringe, L. J. Poons 1962, 1963, M. Buchvaldka 1966, 1969, J. Preuss 1966, T. Wiśniewskiego 1966, J. Machnika 1970, E. Kempistej 1970, Z. Sochackiego 1970

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁷¹.

⁷⁰ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 245.

⁷¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 225.

Kultura ceramiki grzebykowo- dołkowej

[...] Nowym zjawiskiem w późnym neolicie Polski stało się rozprzestrzenienie od północnego wschodu kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej. Kultura ta, o wyraźnie przeżywających się cechach gospodarki mezolitycznej, z minimalnym lub żadnym udziałem rolnictwa i z zaczątkowymi formami hodowli, wywodziła się ze strefy lesistej Europy Północno- Wschodniej i ograniczała swój zasięg do strefy lasu i lasostepu. W Polsce występowanie jej wiąże się z takimi strefami krajobrazu, sięgając jednakże stosunkowo daleko na zachód i południe, bo aż po środkowy bieg Odry. Kultura ceramiki grzebykowo- dołkowej zwana dawniej także prafińską czy praugrofińską, bierze swą nazwę od zdobienia poziomymi rzędami dołków lub nakłuć, wykonywanych wielożennym , grzebieniastym narzędziem naczyń o ostro zakończonych dnach. Na znacznych obszarach takie naczynia przeznaczone do wbijania dnem w piaszczyste podłoże, stanowią jedyną znaną formę ceramiczną. Świadczy to, wraz z prymitywną technologią ceramiczną, o stosunkowo późnym przyswojeniu garncarstwa i dość jaskrawo odbija na tle zróżnicowanych i długotrwałej tradycji technologicznej innych kultur, zwłaszcza na południu kraju.[...] ⁷²

Ryc. 20. Zabytki kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej.

Ryc. 77. Zabytki kultury ceramiki grzebykowo-dołkowej

1 — naczynie z dnem spiczastym, z rzędem guzków wytłaczanych na zewnątrz pod krawędzią, obmazywane miodelką przed wypałem; 2 — naczynie z dnem (prawdopodobnie) płaskim, z rzędem guzków wytłaczanych na zewnątrz pod krawędzią i z bogatą ornamentyką, wykonaną w szerokim ściegu bruzdowym; 3 — ułamek jajowatego naczynia z ornamentem dołkowym i grzebykowym; 4 — bursztynowa figurka tarpana (konika leśnego). 1 — Sośnia k. Grajewa, woj. łomżyńskie; 2 — Glinki k. Otwocka, woj. warszawskie; 3 — Barkwada k. Olsztyna; 4 — Dobiegniew k. Strzelc Krajeńskich, woj. gorzowskie. Wg K. Jażdżewskiego 1965 i E. Kempistej 1970

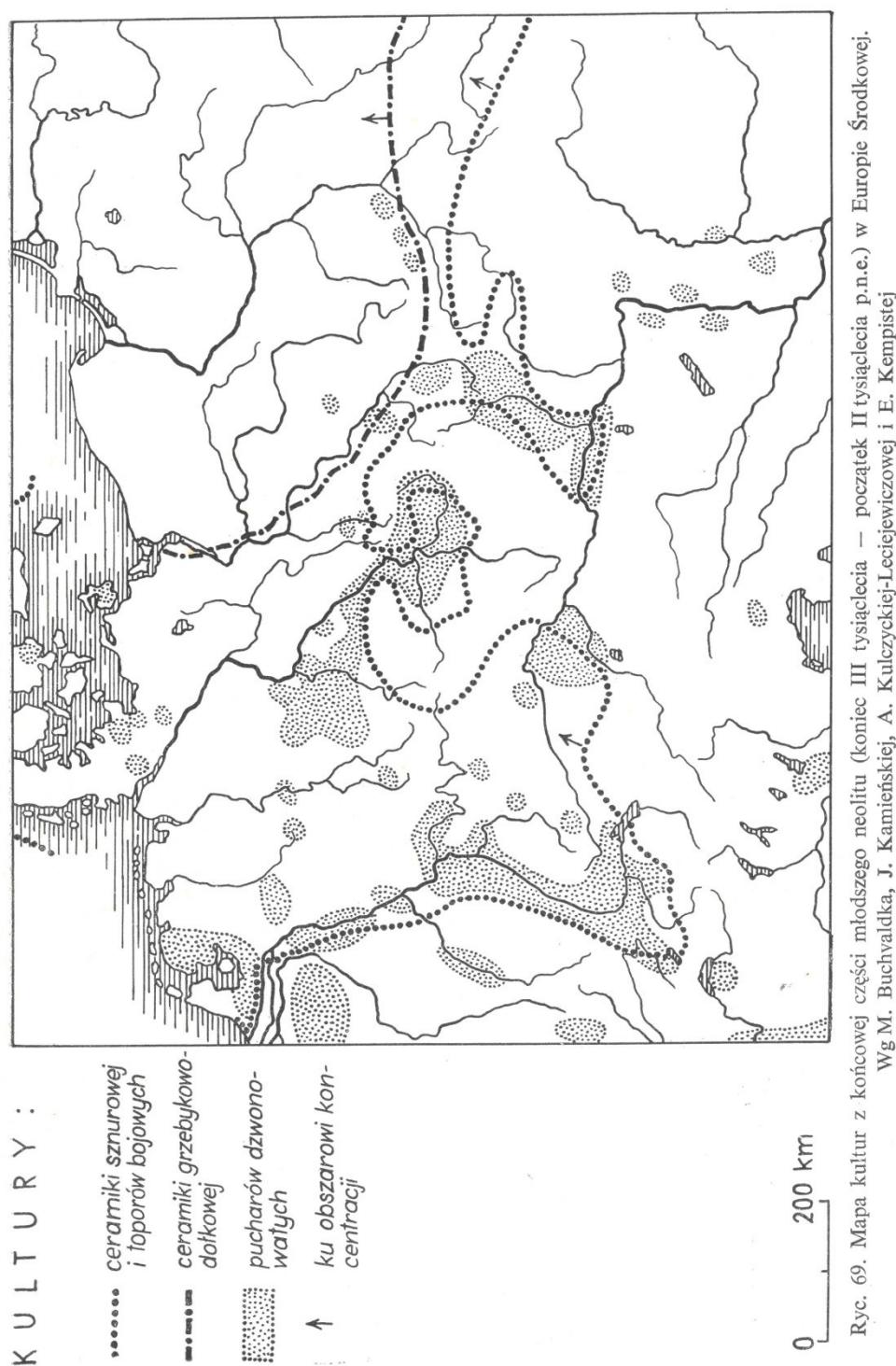
Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981 ⁷³.

Nie dysponuję, niestety, żadnymi informacjami o zabytkach pochodzących z miasta i gminy Chełmża, a należących do kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej. Nie znaczy to jednak, że ludność tej kultury nie zajmowała terytorium gminy. Jest dużą niedogodnością brak badań archeologicznych na terenie miasta. Zachęcam aby podjąć takie badania w miejscach, gdzie to jest jeszcze możliwe.

⁷² Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985, s. 109, 110.

⁷³ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 278.

Ryc. 21. Mapa kultur z końcowej części młodszego neolitu (koniec III tysiąclecia – początek II tysiąclecia p.n.e.) w Europie Środkowej.

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁷⁴.

⁷⁴ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 247.

Ludność kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej prowadząca ruchliwy tryb życia, pozostawiła po sobie ślady nietrwałych obozowisk, gdzie zamieszkiwała w szałasach lub jurtach a rzadziej w półziemiankach na planie kwadratowym, jak np. w Osjakowie n. Wartą k. Sieradza. Osady takie lub obozowiska zakładane były w sąsiedztwie zbiorników wodnych na piaszczystych wydmach. Przy pomocy dużych, asymetrycznych ciosów kamiennych wykonywano łodzie, żłobiąc je w pniach drzew, aby łowić morskie ssaki, ryby jeziorne i rzeczne. Polowano na wszelką zwierzynę leśną i ptaki oraz obficie eksploatowano runo leśne. Zwierzęciem udomowionym był pies. Istnieją także przypuszczenia, iż mogło dojść do udomowienia świni, nie jest to jednak wystarczająco udokumentowane⁷⁵.

Mapa zamieszczona w Ryc. 20. pokazuje dominację kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej również w ziemi chełmińskiej. Ale przecież są z pewnością jeszcze grupy wcześniejszych kultur neolitycznych czy nawet mezolitycznych, ludność ta zachowała zwyczaje niezmienione przez całe setki lat, jakkolwiek oblicze tych ludzi ma zmiany w postępie choćby technologicznym przy wytwarzaniu narzędzi pracy. Odpowiedź ostateczną co do zmian kulturowych w Chełmży mogą przynieść badania, których brak obecnie.

* * *

Tacyt jako pierwszy w swojej „*Germanii*” (miało to miejsce w roku ok. 100 n.e.) opisał lud m.in. Fennów, kojarzą się Fennowie z ludnością kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej, ale czyżby zwyczaje tego ludu przetrwały ponad 2 tysiące lat do chwili⁷⁶, kiedy Tacyt pisał swoją *Germanię*?

Tacyt, *Germania*, Rozdział 46. W tłumaczeniu i opracowaniu Seweryna Hammera:

„...Tu kończy się Swebia⁷⁷. Waham się, czy plemiona Peucynów, Wenedów⁷⁸ i Fennów⁷⁹ zaliczyć mam do Germanów lub do Sarmatów⁸⁰, jakkolwiek Peucynowie (niektórzy nazywają ich Bastarnami) językiem, kulturą, sposobem osiedlenia i budowy domostw przedstawiają się jako Germanowie. Są oni na ogół brudni⁸¹, a dostojnicy ich apatyczni. Wskutek mieszanych małżeństw znacznie upodabniają się do brzydoty Sarmatów. Wenedowie wiele przejęli z obyczajów Sarmatów; albowiem w swych wyprawach łupieskich przebiegają wszystkie lasy i góry, jakie wznoszą się między Peucynami a Fennami. Raczej jednak należy ich do Germanów zaliczyć, ponieważ budują stałe domy, noszą tarcze, lubują się w pieszych marszach i chyżości — a wszystko to odmienne jest u Sarmatów, którzy spędzają życie na wozie⁸² i na koniu. Fennowie wyróżniają się zdumiewającą dzikością i wstrętnym ubóstwem: nie mają oni broni, ani koni, ani domowego ogniska; pożywieniem ich zioła, odzieniem skóry, legowiskiem ziemia; jedyna ich nadzieja w strzałach, których ostrza w braku żelaza sporządzają

⁷⁵ Jerzy Gąsowski; *Kultura pradziejowa na ziemiach Polski*. Zarys., Warszawa 1985, s. 110.

⁷⁶ - mianowicie od pisarzy, którzy przed Tacytem o Germanach pisali.

⁷⁷ *Swebia* — obejmowała wg Tacyta ziemie od lewego brzegu Dunaju do środkowej Łaby i od Odry aż do Bałtyku.

⁷⁸ *Wenedowie* — Winida, szczep słowiański na wschód od górnej i środkowej Wisły (w b. Królestwie i na Wołyniu); dalej na wschodzie, w stepach, mieszkali ludy sarmacko-scytyjskie.

⁷⁹ *Fennowie* — na kresach Pras Wschodnich, w Liwonii i Kurlandii, dzisiejsi Finowie. Tacyt wymienia ich pierwszy wśród starożytnych pisarzy.

⁸⁰ *Sarmaci* — znamy ich typy z płaskorzeźb kolumny Trajana wśród nich Jazygowie, mieszkający na równinie Dunaju i Cisy, stali wyżej od pobratymczych plemion ze stepów nad Donem i Uralem.

⁸¹ - odnosi się to do ich biedy i nędzy.

⁸² - stąd nazwa ich *Amazobioe* u geografa Meli (II 2). Te wozy (także osie) były w całości wykonane z drzewa, podobnie jak wozy robocze Celtów, Cymbrów i Getów.

z kości. To samo polowanie żywi zarówno mężczyzn, jak i kobiety; te bowiem wszędzie mężczyznom towarzyszą i żądają części zdobyczy. Małe dzieci nie mają innego przed zwierzem i deszczami schronienia prócz byle jak ze splecionych gałęzi⁸³ urządzonej kryjówki: tam wracają jako młodzieńcy, tam jest dla starców przytułek. Lecz uważają to za szczęśliwszy los niż stękać nad rolą, trudzić się budową domów, o własnej i cudzej fortunie wśród nadziei i obawy rozmyślać; zabezpieczeni przeciw ludziom⁸⁴, zabezpieczeni też przeciw bogom⁸⁵, osiągnęli rzecz najtrudniejszą: że nawet życzeń nie potrzebują...”

Wszystkie inne wiadomości brzmią już w sposób bajeczny, jak na przykład ta, że Helluzjowie i Etionowie⁸⁶ mają twarz i rysy ludzkie, a ciało i członki dzikich zwierząt⁸⁷; ponieważ jej nie stwierdzono, pozostawiam ją nie rozstrzygniętą.

* * *

Kultura ceramiki sznurowej

[...] Schyłek neolitu na znacznych obszarach Europy, w tym także na naszych ziemiach, obfituje w procesy przemian kulturowych. Odznaczają się one wielką dynamiką i mają poważne kulturowe u schyłku neolitu w powiązaniu ze zjawiskiem pojawienia się i rozprzestrzenienia kultury ceramiki sznurowej.... W stosunkowo bowiem szybkim czasie ogarnęła ona ok. 2/3 obszaru Europy

Ryc. 22. Naczynie kultury ceramiki sznurowej.

Źródło: Naczynie ceramiczne kultury ceramiki sznurowej. Ruda, stan. nr 3-6, gm. Grudziądz⁸⁸.

Środkowej. [...] ⁸⁹ Kultura ceramiki sznurowej powoduje swoim powstaniem konkretne konsekwencje dla dalszego biegu dziejów. Wśród zjawisk i procesów, które mogą być wyjaśniane- zawsze z pewną dozą prawdopodobieństwa- zależnie od stanu źródeł według przyjętych kryteriów, występują tu w

⁸³ Chaty te były widocznie podobne do jurt Ostiaków i Wogulów.

⁸⁴ - przeciw chciwości ludzkiej.

⁸⁵ - przeciw zazdrości bogów.

⁸⁶ Helluzjowie i Etionowie musieli mieszkać w pobliżu Finów.

⁸⁷ U wszystkich geografów i historyków, o ile wspominają o ludach mieszkających na krańcach świata, czytamy podobne baśnie; np. Mela (III 56) mówi o Hippopodach z końskimi nogami i o Samalach, którym długie i rozłożyste uszy służyły za okrycie ciała. Przesadne opowieści żeglarzy i kupców szerzyły takie kurioza, do których pobudkę mógł w naszym wypadku nastroić widok ludzi otulonych w futra z psów morskich i reniferów (por. Eskimosów).

⁸⁸ Naczynie ceramiczne kultury ceramiki sznurowej. Archeologia Autostrady. Katalog z konferencji w Bydgoszczy, s. 38.

⁸⁹ Jerzy Gąssowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985, s. 110.

znacznym stopniu takie zjawiska, jakie mogą być w pełni zinterpretowane na podstawie przyjmowanych zasad. Należy do nich problem procesu ujednolicenia się obrazu kulturowego u schyłku neolitu w powiązaniu ze zjawiskiem pojawienia się i rozprzestrzenienia kultury ceramiki sznurowej. Nazwa kultury pochodzi od zdobienia na naczyniach ceramiki wzoru odbitego jeszcze w „mokrym” naczyniu śladu sznura. Znaleźisko pokazane powyżej pochodzi z ziemi chełmińskiej.

Ludność kultury ceramiki sznurowej trudniła się dowodnie rolnictwem na poziomie bynajmniej nie gorszym aniżeli ten, który właściwy był przedstawicielom innych środkowoeuropejskich kultur młodszego neolitu o osiadłym trybie życia. Miało miejsce wyraźne zagęszczenie jej osadnictwa na glebach szczególnie urodzajnych (np. lessowych), hodowanie takich zwierząt domowych jak świnie, bydło, owce, kozy, psy i konie, pielęgnowanie drzew jabłoni, stawianie solidnych domów słupowych i wreszcie- choć nie jest to zjawisko zbyt pospolite- chowanie zmarłych przez czas dłuższy na tych samych, najczęściej niezbyt wielkich, ale czasem bardzo rozległych cmentarzyskach⁹⁰.

Uderza ekspansywność kultury ceramiki sznurowej, bowiem ogarnęła ona wszystkie kraje przyległe do Bałtyku (z wyjątkiem północnej części Szwecji i Finlandii), znaczne partie południowej i zachodniej Norwegii i ziemie duńskie nad Morzem Północnym oraz sporo kontynentalnych ziem w zachodniej części Europy⁹¹.

Rozważając wszystkie za i przeciw przemawiające za wschodnim czy środkowoeuropejskim pochodzeniem kultury ceramiki sznurowej, warto mieć na uwadze właśnie tę okoliczność, że jedynie w okolicach nad Renem i nad środkowym Dunajem, a nie na wschodzie znajdujemy te formy, które mogły dać inspirację do wytwarzania najbardziej reprezentatywnych typów paradnej, niejako „narodowej broni, jaką były kamienne topory bojowe „sznurowców” i że właśnie w północnych partiach terytorium tej kultury spotykamy takie topory nie tylko najlepsze pod względem wykonania technicznego, ale także najliczniejsze- wespół z równie wielkim zagęszczeniem świetnych wyrobów krzemiennych⁹².

Jeśli chodzi o budownictwo kultury ceramiki sznurowej, można co prawda na podstawie skąpych danych stwierdzić, że ludność tej kultury mieszkała w osadach złożonych z niewielkiej liczby dość gęsto ustawionych domostw, wśród których przeważały budowle naziemne prostokątne, najczęściej o konstrukcji słupowej, rzadsze zaś były domostwa półziemiankowe o takiej samej konstrukcji oraz domy zrębowe. Te ostatnie były może nawet dość liczne, ale nie miały prawie nigdy szans pozostawienia po sobie śladów uchwytnych dla archeologów, co może tłumaczyć uderzający brak pozostałości osad tych niewątpliwie osiadłych rolników i hodowców zwierząt domowych⁹³.

⁹⁰ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 257.

⁹¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 257.

⁹² Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 261.

⁹³ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 264.

Ryc. 23. Zabytki kultury ceramiki sznurowej.

Ryc. 70. Zabytki kultury ceramiki sznurowej

1 – grób męczyzny pochowanego w pozycji skurczonej na prawym boku; 2, 4 – puchary o esowatym profilu; 3, 7 – amfory; 5 – płyta kamienna z grobu skrzynkowego z wyrytymi na niej wyobrażeniami kołczanu i łuku refleksyjnego, pokryta ornamentami geometrycznymi; 6 – grób niskowy z nieboszczykiem skurczonym, wyposażony w 2 naczynia i siekiere; 8 – puszkowate naczynie gliniane z pokrywą; 9 – facetowany miedziany topór bojowy z tulejką; 10 – facetowany kamienny topór bojowy; 11 – topór bojowy typu śleżańskiego, prawdopodobnie z serpentynu; 12 – krzemienisty sercowaty groc do strzały; 13 – krzemienisty trójkątny groc do strzały; 14 – siekierka krzemienista o przekroju soczewkowatym; 15 – płaska siekierka miedziana; 16 – sztylet miedziany z otworami na nity do rękojeści z (nie zachowanego) materiału organicznego; 17 – sztylet z wióra krzemienistego z osznurowaną rękojeścią z materiału organicznego; 18 – krzemienisty grot oszczepu; 19 – kubek typu Chłopice-Veselé; 20 – szpila kościana z główką młotkowatą; 21 – pucharek doniczkowaty. 1 – Schafstädt, pow. Merseburg, NRD, grób 15; 2 – Stedten, pow. Eisleben, NRD; 3 – Książnice Wielkie k. Kazimierzy Wielkiej, woj. kieleckie, grób 5; 4 – Peissen, pow. Saalkreis, NRD, grób górny; 5 – Leuna-Göhlitzsch, pow. Merseburg, NRD; 6 – Książnice Wielkie k. Kazimierzy Wielkiej, woj. kieleckie, grób 6; 7 – Ilbersdorf, pow. Bernburg, NRD; 8 – Halle-Dölauer Heide, NRD; 9 – Eschollsbrücken, pow. Darmstadt, Hesja, znalezisko bagienne; 10 – Hofheim, pow. Main-Taunus, Hesja; 11 – Ludmierzyc k. Głubczyc, woj. opolskie; 12 – Pietrzyków k. Wrześni, woj. poznańskie; 13 – Kokorzyn k. Kościana, woj. leszczyńskie; 14 – Łatkowo k. Inowrocławia, woj. bydgoskie; 15–17 – Vinelz, kanton Bern, Szwajcaria; 18 – Parchanie k. Inowrocławia, woj. bydgoskie; 19 – Dzierżno k. Gliwic, woj. katowickie; 20 – Bleckendorf, pow. Stassfurt, NRD; 21 – Białosiłwie k. Wyrzyska, woj. piłskie. Wg J. Kostrzewskiego 1939, K. Jażdżewskiego 1965, J. Machnika 1966 i 1970, H. Behrensa 1973 i H. Müllera-Karpego 1974

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981⁹⁴.

Epoka brązu

(ok. 1800 – 700 lat p.n.e.)⁹⁵

Prof. K. Jażdżewski podkreśla, że podane tu daty trwania epoki brązu są umowne i nieprecyzyjne. I tak np. badania wykopaliskowe w pasie budowy Autostrady A1 w granicach

⁹⁴ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 258.

⁹⁵ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 285.

województwa kujawsko- pomorskiego są określane na następującym harmonogramie. W chronologii dziejów epoka brązu trwa od 2200 p.n.e. do 700 p.n.e. Zapisano przy tym, że jest to orientacyjne datowanie epok przyjęte dla obszaru ziem polskich.

Przemiany ekonomiczne i społeczne w epoce brązu

[...] U progu tej epoki nie stoją też tak zasadnicze przemiany ekonomiczne i społeczne, jakie znamionowały początek neolitu. Jednak upowszechnienie się tak wartościowego nowego surowca, jakim był brąz, do wyrobu ulepszonych a zasadniczych form narzędzi, broni i ozdób w obrębie przodujących kultur Europy Środkowej należy uznać za zjawisko na tyle ważne, by od niego zaczynać nową epokę. [...].⁹⁶

Transport i komunikacja w epoce brązu

W epoce brązu dowóz z dalekich nieraz stron surowców, półsurowców, bądź gotowych wyrobów metalowych stał się wprost nieodzowną koniecznością. To z kolei wiązało się z postępującym wyodrębnieniem się nie tylko grup ludzi zajmujących się wymianą, ale także grup wyspecjalizowanych górników, hutników oraz odlewców- kowali. Przyjmuje się, że główne europejskie szlaki handlowe zostały „przetarte” właśnie w II tysiącleciu p.n.e., jakkolwiek istniały już główne drogi w okresie neolitu, wówczas głównie transportowany był krzemień jak również narzędzia krzemienne i.t.d. W wymianie i transporcie odegrał też swoją istotną rolę bursztyn⁹⁷.

Klimat epoki brązu

[...] W epoce brązu trwał w Europie Środkowej nadal klimat subborealny, a więc kontynentalny, z tendencją do powolnego ochładzania się. W początkach tej epoki (do XIV w. p.n.e. włącznie) był klimat nadal suchy, tak jak w młodszym neolicie, następnie mniej więcej w XIII i XII w. p.n.e. nastąpiła faza nieco zwiększonej wilgotności, po której w XI-VIII w. p.n.e. klimat znów stał się suchszy, by ok. 700 r. p.n.e. ponownie wykazać tendencję do powolnego nasilania się wilgotności, aż ok. 500 r. p.n.e. (już w okresie halsztackim epoki żelaza) nastąpiło dalsze wyraźne pogorszenie się klimatu, zapoczątkowujące okres subatlantycki z klimatem wyraźnie wilgotnym i zimniejszym niż poprzednio. Na razie jednak w ciągu kilkunastowiekowego odcinka czasu, który obejmowała epoka brązu, w Europie Środkowej było na tyle ciepło, że mogły nadal rozwijać się mieszane lasy liściaste z dębami, lipami, jesionami, leszczyną i bukami i że ludzie mogli tu (szczególnie w starej części epoki) według wszelkiego prawdopodobieństwa odziewać się lżej aniżeli później. Można to pośrednio wywnioskować z zachowanych strojów z przyległych partii Skandynawii oraz z usytuowania w różnych środkowoeuropejskich grobach takich ozdób na odkrytych partiach nóg i rąk, jak ciasno przylegające do ciała nagolenniki i naramienniki. Wzrost gęstości zaludnienia, dalszy postęp i natężenie zajęć rolniczych i hodowlanych (pasterskich) ludności oraz rosące potrzeby opałowe górników, hutników, odlewców i kowali epoki brązu dowodzą dalszego trzebieńia puszczy oraz stałego powiększania się areału pól uprawnych, pastwisk i wrzosowisk, szczególnie pod koniec trwania tej epoki. [...].⁹⁸

Podział epoki brązu⁹⁹

⁹⁶ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 285.

⁹⁷ Poruszane w: Władysław Goliński; Szlaki lądowe i wodne ziemi chełmińskiej na przestrzeni wieków, maszynopis, Ustka 2020. <https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art43.pdf>

⁹⁸ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 291-292.

⁹⁹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 291.

Ryc. 24. Podział epoki brązu na obszarze Europy Środkowej.

Przybliżona chronologia absolutna (p. n. e.) – w starszych okresach konwencji. dat. 14 C	Podział stosowany w niniejszej pracy	Podział wg E. Gedla (1973)	Podział wg O. Monteliusa (1903) Skandynawia, RFN i NRD późn.	Podział wg J. Kostrzewskiego i K. Jażdżewskiego (zmodyfikowany syst. O. Monteliusa) (1965) -Polska, RFN, NRD późn.	Podział wg P.Reineckiego (1899-1925) połudn. część Europy środk.		Okres geologiczny	Okres klimatyczny	Przybliżona chronologia absolutna (p.n.e.) – w starszych okresach konwencji. dat. 14 C	
600	Okres halsztacki ep. żelaza	Wczesna epoka żelaza	VI	Epoka żelaza Hallstatt C	HD	Okr. halszt. właściwy	Okres halsztacki	Holoceń Środkowy	Okres subborealny	600
700	B R A Z U część młodsza	Najmłodszy okres epoki brązu	V	V	HC					
800				IV	HB					800
900		Młodszy okres epoki brązu	IV			HA				
1000				III	II					Br.D
1100		Środkowy okres epoki brązu	III			Br.C				
1200	Starszy okres epoki brązu			II	Br.B					1200
1300		E P O K A część starsza	Wczesny okres epoki brązu			I				I
1400	Młodszy neolit			Eneolit	Późny neolit					
1500		Późny neolit	Późny neolit			Późny neolit				Późny neolit
1600	Późny neolit			Późny neolit	Późny neolit		Późny neolit	Późny neolit	1600	
1700		Późny neolit	Późny neolit			Późny neolit			Późny neolit	Późny neolit
1800	Późny neolit			Późny neolit	Późny neolit		Późny neolit	Późny neolit		
1900		Późny neolit	Późny neolit			Późny neolit			Późny neolit	Późny neolit
2000	Późny neolit			Późny neolit	Późny neolit		Późny neolit	Późny neolit		

Ryc. 78. Uproszczony podział epoki brązu na obszarze Europy Środkowej

Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981¹⁰⁰.

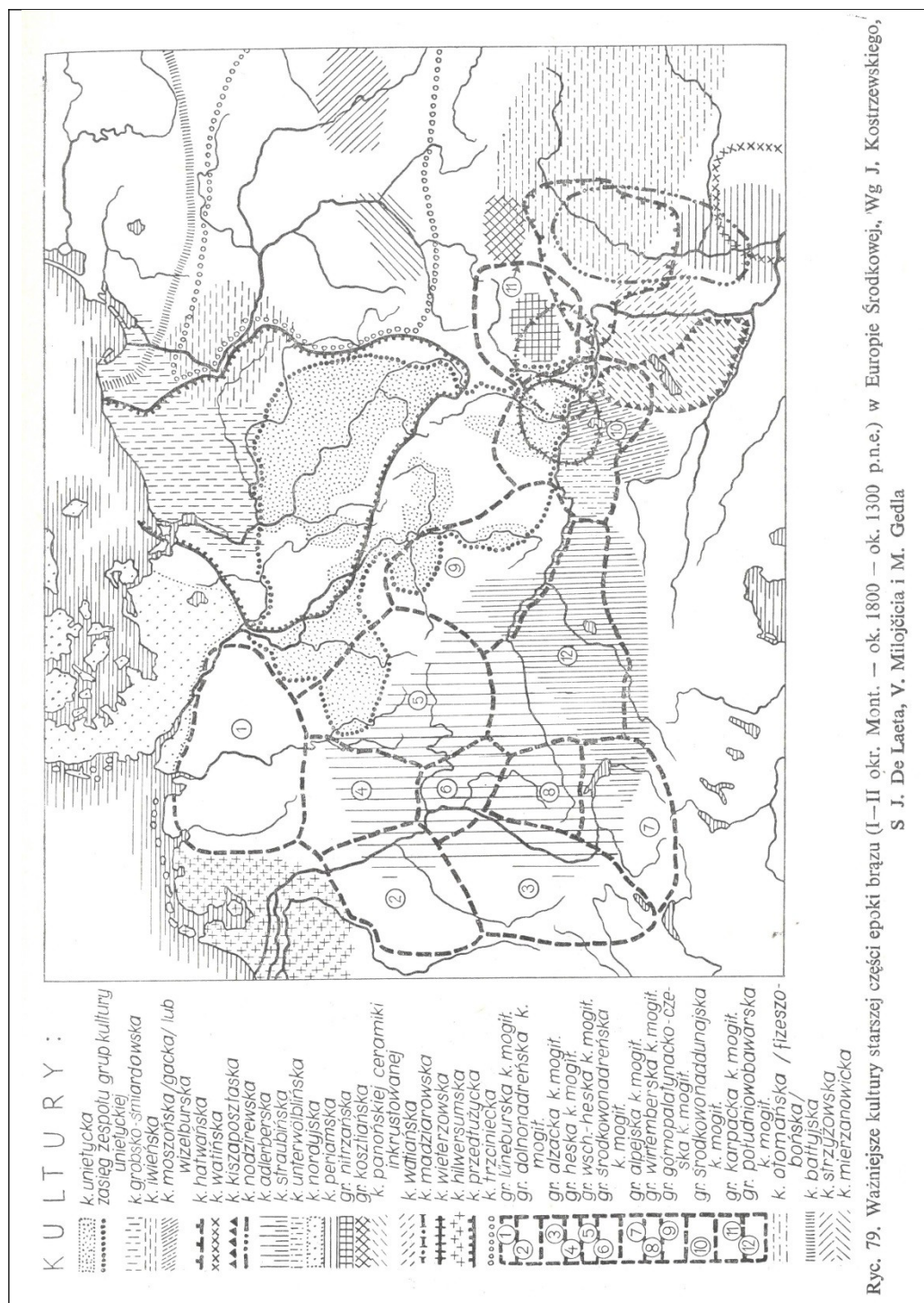
Starsza część epoki brązu

(ok. 1800 – 1300 lat p.n.e.)¹⁰¹

Ryc. 25. Ważniejsze kultury starszej części epoki brązu- Europa Środkowa.

¹⁰⁰ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 291.

¹⁰¹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 292.

Ryc. 79. Ważniejsze kultury starszej części epoki brązu (I-II okr. Mont. — ok. 1800 — ok. 1300 p.n.e.) w Europie Środkowej, Wg J. Kostrzewskiego, S. J. De Laeta, V. Milošića i M. Gedla

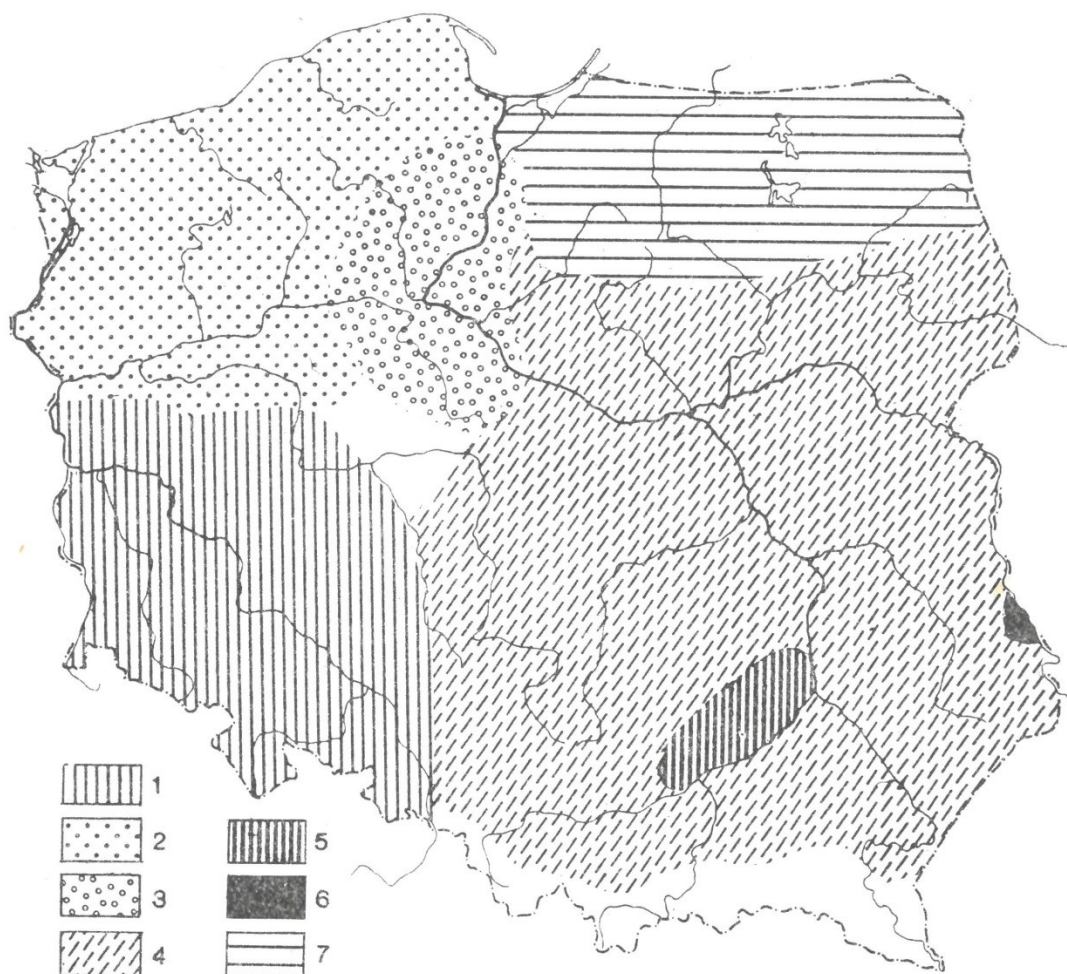
Źródło: Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981¹⁰².

Kultura iwieńska

Okres trwania kultury iwieńskiej przypadł na XVII i XVI w. p.n.e., kultura ta rozwijała się na terenie ziemi chełmińskiej części Pomorza Gdańskiego, Kujaw i Pałuk oraz wschodniej Wielkopolski. W czasie trwania kultury iwieńskiej na kulturowej mapie ziem dzisiejszej Polski mamy do czynienia w tym okresie czasu z kulturą unietycką, kulturą grabsko- śmiardowską, zanikającą kulturą ceramiki sznurowej, kulturą mierzaniowską, kulturą strzyżowską i kulturą zachodniobałtyjską.

¹⁰² Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 293.

Ryc. 26. Zasięg kultur I okresu epoki brązu na ziemiach Polski.

Mapa 3. Zasięg kultur I okresu epoki brązu na ziemiach Polski

1 — kultura unietycka, 2 — kultura grobsko-śmiardowska, 3 — kultura iwieńska, 4 — kultura ceramiki sznurowej, 5 — kultura mierzanowicka, 6 — kultura strzyżowska, 7 — kultura zachodniobałtyjska

Źródło: Jerzy Gąsowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985¹⁰³.

Proces krystalizacji kultury iwieńskiej przypadł na pierwszy okres epoki brązu na podłożu istniejącej wcześniej tzw. grupy Dobre, która uformowała się na Kujawach na samym początku epoki brązu. Zanik kultury iwieńskiej związany był z rozszerzającym się horyzontem zjawisk kulturowych, wiązanych z kulturą trzciniecką.

Ceramika iwieńska w zależności od przeznaczenia miała formę starannie wykończonych cienkościennych naczyń o gładkiej powierzchni oraz barwie ciemnobrunatnej. Gлина przeznaczona do produkcji tych naczyń zawierała domieszkę kwarcu i miki. W przypadku dużych naczyń zasobowych (powyżej 30 cm wysokości) o grubych ścianach, stosowano glinę z domieszką grubego tłucznia. Do przewodnich form ceramicznych tej kultury należą tzw. naczynia dzwonowate zdobione jednym, rzadziej dwoma poziomymi pasmami potrójnych lub poczwórnych żłobków oraz tzw. naczynia tulipanowate, na których umieszczany był taki sam ornament; wyjątki stanowią naczynia, na których

¹⁰³ Jerzy Gąsowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985, s. 132.

zamiast ornamentu żłobkowego pojawia się ornament żeberkowy. Inwentarz krzemienny w tej kulturze reprezentowany jest skromnie. Przewodnie formy to groty oszczepów i grociki strzał oraz drobne narzędzia.

Wyroby kościane spotyka się równie rzadko: znamy szpile z czworoboczną, płaską, przekłutą główką oraz fragmenty igieł kościanych. Na stanowisku w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa) odnaleziono żąbkowane narzędzia z łopatką bydlęcej.

Wyroby metalowe przypisywane kulturze iwieńskiej w znacznej mierze pochodzą ze skarbów lub znalezisk luźnych. Przeważają skarby złożone z kilku przedmiotów (2-3), znamy jednak skarby liczniejsze np. skarb z Wąsacza (woj. zachodniopomorskie), zawierający 67 rozmaitych elementów, w tym kilka wykonanych z bursztynu, a nawet ze złota. Przedmioty brązowe są to głównie siekierki typu unietyckiego, z podniesionym brzegiem, płaskie siekierki z wąskim korpusem i zaokrąglonym obuchem. Sztylety też reprezentują typ unietycki z szerokim zaokrąglonym ostrzem o wąskiej łukowatej nasadzie rękojeści z 8–11 pseudonitami.

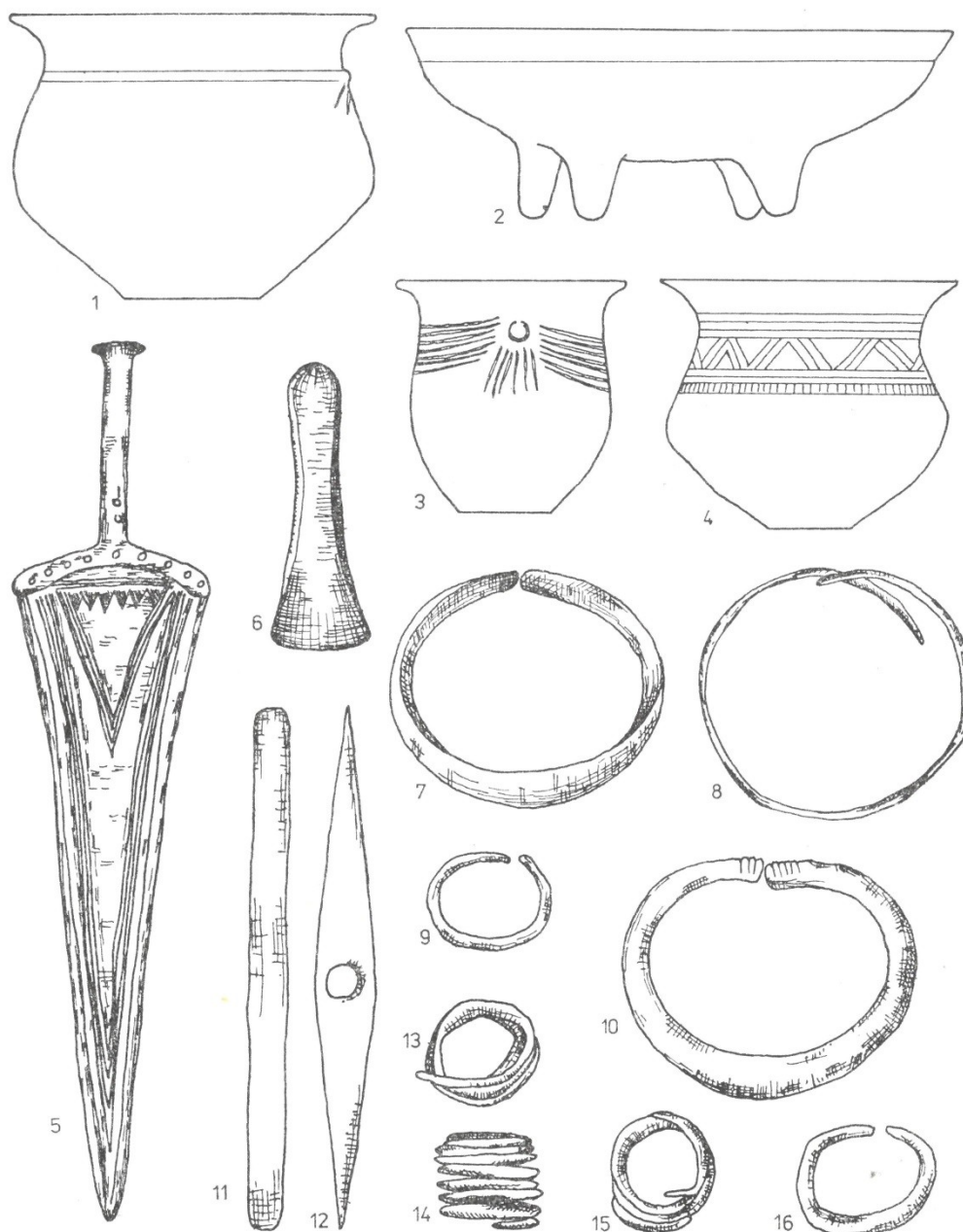
Z ozdób najliczniejsze są lite naramienniki, w przekroju okrągłe lub prawie czworoboczne ze zwężającymi się końcami, często zdobione poprzecznymi żłobkami. Inwentarz ozdób uzupełniany jest przez zausznice, grube pierścienie wykonane z drutu brązowego. Rzadko spotykane są natomiast szpile brązowe, które można podzielić na trzy typy: z główką kapturkową lub stożkową, rozklepaną i zawiniętą do środka.

Obecny stan badań dotyczący osad kultury iwieńskiej przedstawia się nad wyraz skromnie; w zasadzie przebadano jedynie stanowisko w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa). Na małym wzgórzu morenowym przebadano niewielki rów, miejscami podwójny. Na dnie owego rowu i w jego promieniu natrafiono na ślady palenisk w postaci przepalonych kamieni i węgla drzewnych oraz fragmenty naczyń.

W kulturze iwieńskiej funkcjonował model gospodarki oparty na rolnictwie i hodowli. Na niewielkim wzgórzu w Biskupinie (województwo kujawsko-pomorskie, w powiecie żnińskim, gmina Gąsawa) odkryto ślady wąskiego rowu, okalającego przestrzeń o powierzchni 39 arów. Konstrukcja ta interpretowana jest jako kraal – zagroda otoczona rowem dla bydła. W palenisku przy rowie odnaleziono kości zwierząt hodowanych – bydła rogatego, świnie, konia i psa, zwierząt dzikich – tury, jelenia, sarny i dużą ilość łusek i ości ryb – płoci, okoni, karpia i uklei oraz muszlę szczeżui. Oznacza to, że w gospodarce tej kultury wykorzystywano wszystkie dostępne metody pozyskiwania żywności¹⁰⁴.

Ryc. 27. Formy przewodnie kultury iwieńskiej.

¹⁰⁴ Wszystkie tu podane informacje o kulturze iwieńskiej oprócz mapy pochodzą z Wikipedii https://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_iewie%C5%84ska

Il. 76. Formy przewodnie kultury iwieńskiej:

1 — Strzelce, woj. wrocławskie, 2 — Iwno, woj. bydgoskie, 3 — Frankowo, woj. leszczyńskie, 4 — Wojdał, woj. bydgoskie, 5, 7, 9-16 — Wojcieszyn, woj. bydgoskie, 6, 8 — Wąsosz, woj. bydgoskie

Źródło: Jerzy Gąsowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Jerzy Gąsowski; Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys., Warszawa 1985, s. 137.

Nie dysponujemy żadnymi zabytkami kultury iwieńskiej pochodzącymi z Chełmży, niestety, należy tu za podstawę naukową brać brak badań na terenie starego miasta Chełmży. Jakkolwiek jestem przekonany, że ludność tej kultury, kultury iwieńskiej „miała w posiadaniu” również teren dzisiejszej Chełmży. To właśnie ludność późniejszej epoki brązu- ludność kultury łużyckiej, wzięta w posiadanie miejsce, na którym powstała osada Loza¹⁰⁶. Zdaję sobie sprawę, że wiele hipotez nie posiadających mocnych argumentów naukowych, trafia zwyczajnie do kosza. Dlatego też zawsze starałem się opierać na racjonalnych dowodach dla mojej argumentacji. Przepraszam za tą dygresję, ale jeśli chodzi o ludność zamieszkałą niegdyś, w dawnych wiekach, na terenie, który jest obecnie zajęty przez mieszkańców Chełmży (chodzi mi o samą starówkę miasta), to można z powodzeniem przyjąć, że to ta sama ludność co ludność kultur występujących w regionie, w ziemi chełmińskiej.

Młodsza część epoki brązu

(ok. 1300 – ok. 700 r. p.n.e.)¹⁰⁷

[...] Około 1300 r. p.n.e. i później jeszcze w ciągu XIII w. p.n.e., szczególnie w pierwszej połowie tego stulecia, dokonały się bardzo poważne zmiany w charakterze i w zasięgu większości kultur środkowoeuropejskich. Wielu badaczy zajmujących się tą epoką szuka wytłumaczenia tych zmian w dalekosiężnych ruchach ludnościowych, w długotrwałych zaburzeniach, wojnach i zniszczeniach, które ogarnęły w tym mniej więcej czasie znaczne połacie „Starego Świata” i których skutki miały się odbić także w Europie Środkowej. Tłumaczenie to nie może nas jednak zadowalać. Wiele bowiem doniosłych wydarzeń, wpływających na bliższe lub nieco dalsze otoczenie dokonało się na obszarze czołowych potęg ówczesnego w pełni (lub części) historycznego cywilizowanego świata Bliskiego Wschodu dopiero pod sam koniec XIII w. lub w początkach XII stulecia p.n.e., a więc później aniżeli przemiany, które nastąpiły w centralnych partiach naszego kontynentu. [...] ¹⁰⁸

Mam nadzieję, że można było przekonać się już wcześniej, jak już w różnych okresach neolitu pewne idee, jak np. tzw. „atlantycka religia megalityczna”, kult bogini matki, kult świętych bydła i inne podobne, potrafiły szerzyć się w stosunkowo szybkim czasie i na daleki dystans bez względu na granice i na „treść” poszczególnych kultur, raz ograniczając je w całości, raz tylko w części, niekiedy nie dotykając ich wcale. Musimy tedy liczyć się z okolicznością, że w czasach późniejszych, bliższych nam, „nowinki” religijne mogły szerzyć się z gwałtownością nie mniejszą niż w czasach w pełni historycznych¹⁰⁹.

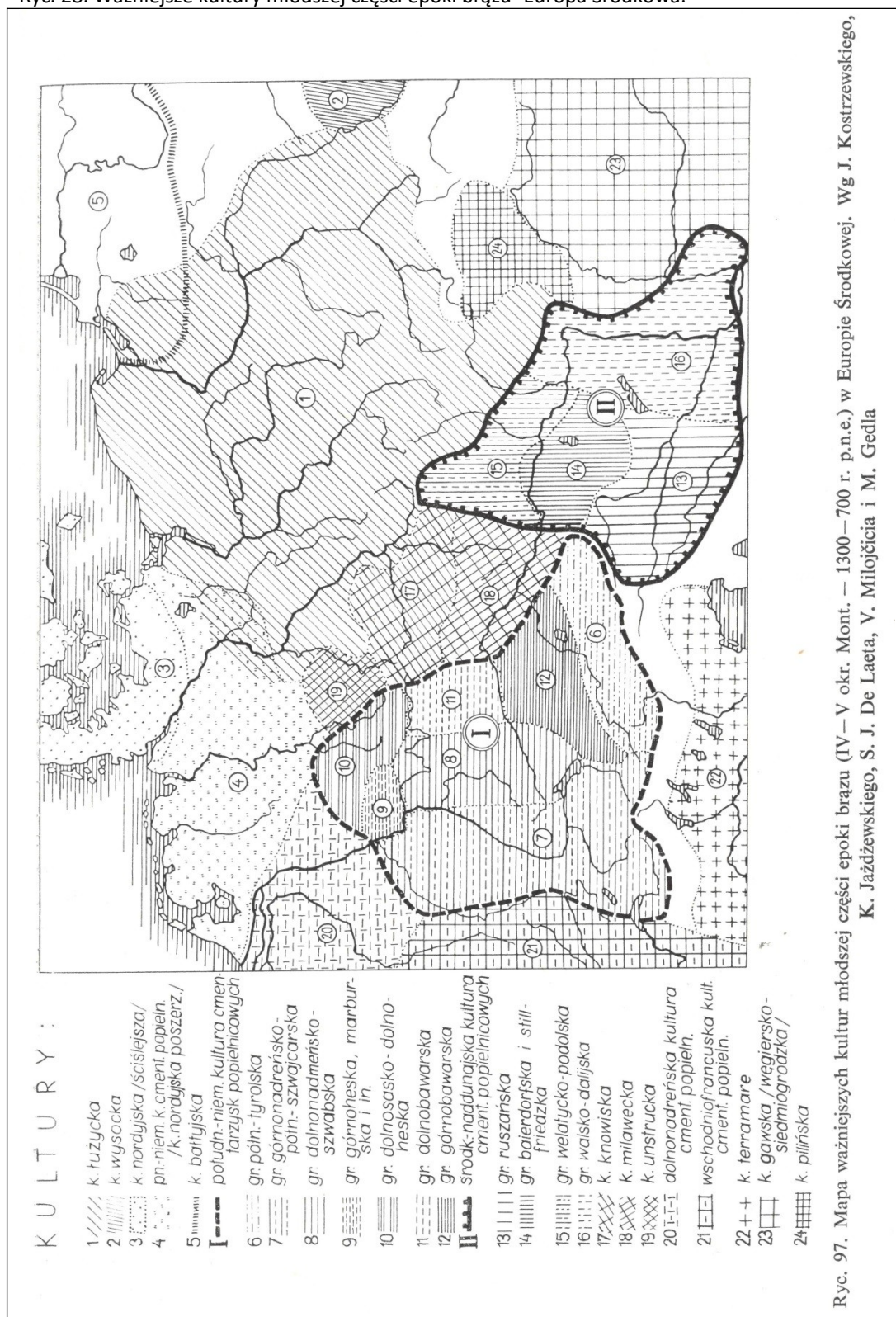
¹⁰⁶ Poruszane w opracowaniu Władysław Goliński, Starodawna Chełmża, maszynopis, Ustka 2023. Patrz również <https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art57a.pdf>

¹⁰⁷ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 329.

¹⁰⁸ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 329- 330.

¹⁰⁹ Konrad Jażdżewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 331.

Ryc. 28. Ważniejsze kultury młodszej części epoki brązu- Europa Środkowa.

Źródło: Konrad Jazdzewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981¹¹⁰.

¹¹⁰ Konrad Jazdzewski; Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1981, s. 333.

Kultura przedłużycka

Za kulturę poprzedzającą kulturę łużycką archeolodzy uważają kulturę przedłużycką i wyraźnie ją wyodrębniają dzieląc ją jeszcze na kilka kultur wyodrębnionych obszarowo.

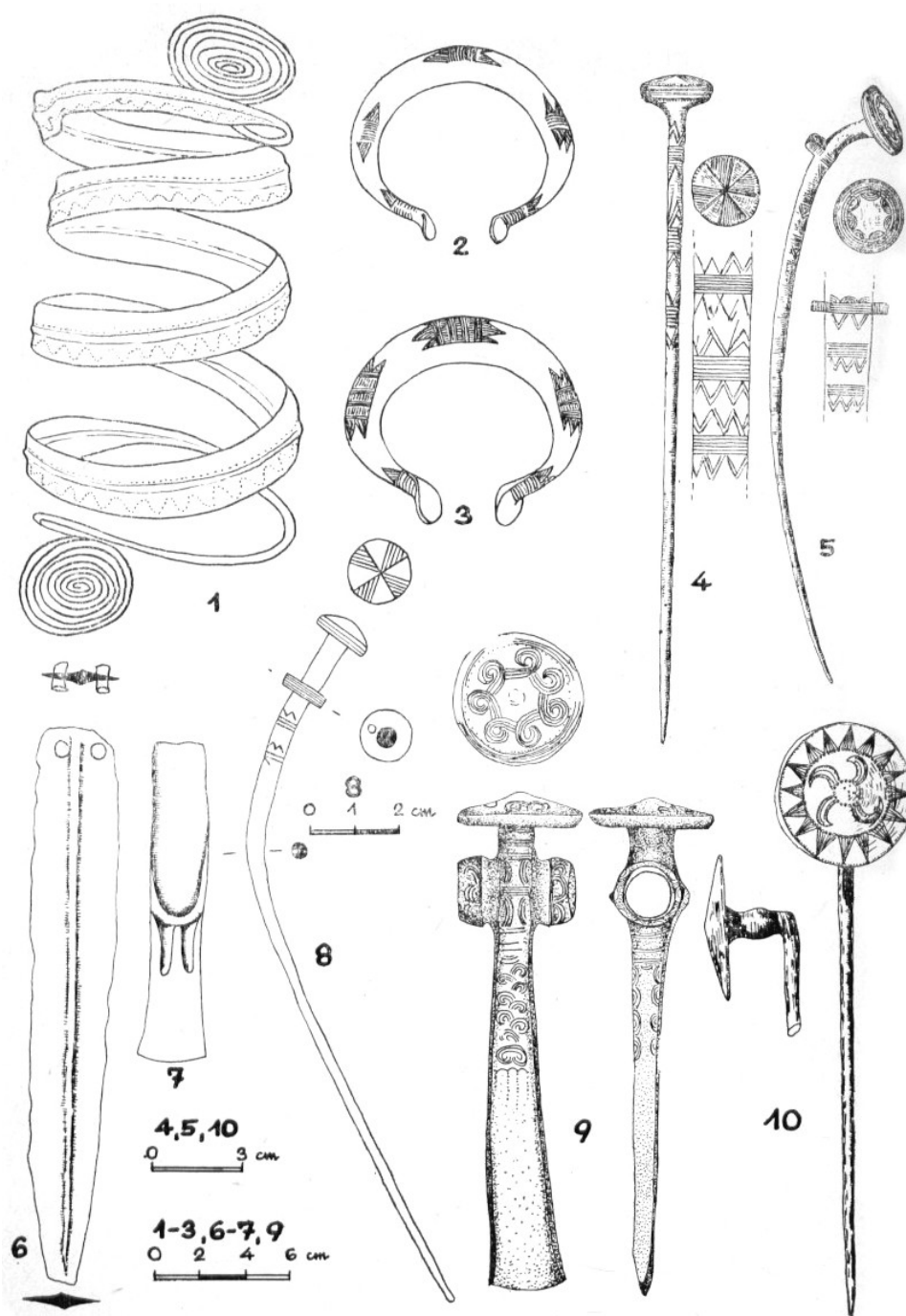
M. Gedl we wstępie do swojej książki o tej kulturze mówi: [...] Dyskusyjny natomiast charakter ma sprawa zasięgu kultury przedłużyckiej na Pomorzu. W 1958 roku J. Kostrzewski w pracy poświęconej kulturze łużyckiej na Pomorzu omówił starszy okres epoki brązu na tym terenie (J. Kostrzewski, 1958, s. 9—17) podtrzymując swój już dawniej wypowiedziany sąd o obecności kultury przedłużyckiej na całym Pomorzu, wraz z Pomorzem Zaodrzańskim, położonym już na lewym brzegu dolnej Odry. W tymże roku ukazała się publikacja materiałów z pierwszych trzech okresów epoki brązu z terenu Pomorza (K. Kersten, 1958). W ślad za tą pracą ukazał się krótki komentarz H. J. Eggersa (1963), w którym omówiono sytuację kulturową na Pomorzu w I—III okresach epoki brązu i zwrócono uwagę na wyraźnie mieszany charakter kultury w II okresie, o elementach zarówno nordyjskich, jak i pochodzenia południowego. Rozwojowi kultur w pierwszych trzech okresach epoki brązu na Pomorzu poświęcił też uwagę K. Siuchniński (1963), który, uznając obecność kultury przedłużyckiej na Pomorzu, zwraca uwagę na istnienie na tym terenie wyraźnie lokalnych tendencji rozwojowych. Pomimo tych zastrzeżeń J. Kostrzewski (1966, s. 40—44, mapa 5) lokalizował w zwartym zasięgu kulturę przedłużycką na terenie całego Pomorza [...] ¹¹¹.

Nie spotkałem wymienionego zabytku w literaturze przedmiotu, takiego zabytku który by był znaleziony w Chełmży lub w okolicy Chełmży i można byłoby go podporządkować kulturze przedłużyckiej. Słowem trudno powiedzieć czy w Chełmży zamieszkiwała też ludność kultury przedłużyckiej.

Nie mogłem się oprzeć pokusie pokazania jak finezyjne już potrafią być wyroby z brązu w I i II okresie brązu (Wczesny (I) okres epoki brązu; 1700—1450 p.n.e. Starszy (II) okres epoki brązu; 1450—1200 p.n.e.). Do przedstawienia tychże wybrałem do publikacji jedną kartę z książki Marka Gedla. W zasadzie ocena co do tego, że mamy do czynienia z kulturą przedłużycką oparta jest na ocenach kształtów, wzornictwa ozdób i materiałów (metalu), z których były wykonane elementy.

¹¹¹ Marek Gedl, *Kultura przedłużycka*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1975, s. 12.

Ryc. 29. Wyroby brązowe kultury przedłużyckiej.

Tabl. IV. Wyroby brązowe kultury przedłużyckiej:

1-3 — Rudna, pow. Wyrzysk; 4-5 — Wolica Nowa, pow. Włocławek; 6-7 — Stauchitz, Kr. Riesa; 8 — Jordanów, pow. Dzierżoniów, grób D; 9 — Meissen, m. pow.; 10 — Frankfurt-Güldendorf.

Źródło: Wyroby brązowe kultury przedłużyckiej; wg M. Gedl.¹¹²

¹¹² Marek Gedl, *Kultura przedłużycka*, Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk, 1975.

Kultura łużycka

„...Kultura łużycka występowała w trzecim okresie epoki brązu i we wczesnym okresie żelaza (między 1300 a 300 p.n.e.) na terenach dzisiejszych Łużyc, Polski, Słowacji, północnych Moraw, Węgier i części Ukrainy.

Wczesna faza kultury łużyckiej jest na Pomorzu Zachodnim niezmiernie trudna do oznaczenia. Da się jednak powiedzieć, że w III (1300/1200 lat p.n.e. do 1100/1000 lat p.n.e.) okresie brązu na Pomorzu istniały dość liczne grupy plemienne. W początkowej fazie trudno jednak ludność określić mianem przynależności do kultury łużyckiej. Pod koniec III i na początku IV (1100/1000 lat p.n.e. do 900/800 lat p.n.e.) okresu epoki brązu szybko następuje wyraźne wyodrębnienie kulturowe. Nie są znane żadne osady z wczesnego okresu kultury łużyckiej.

Niewiele wiadomo o cmentarzyskach. Na Pomorzu Zachodnim występują przede wszystkim pochówki płaskie, wyjątkowo szkieletowe, głównie ciałopalne, także popielnicowe. Kurhany występują na całym obszarze Pomorza. Wyjątkowo spotyka się groby szkieletowe z kurhanami z metalowymi przedmiotami brązowymi.

Wcześniejsze znaleziska reprezentują niejednorodne formy ceramiki z widocznymi różnorodnymi wpływami np. naddunajskimi. Formy ceramiki najbardziej zbliżone do typowych form łużyckich występują najczęściej na Pomorzu Zachodnim w ostatniej fazie III okresu brązu.

Dwustożkowe naczynia cylindryczne są najczęstsze, rzadkie są dwustożkowe amfory.

Na Pomorzu zostały znalezione bogate skarby aż w kilkudziesięciu miejscach. Do typowo łużyckich należą szpile uszate zgięte szablasto, siekierki różnych typów. Poza tym licznie występują importy nordyckie: miecze, groty, kołnierzykowate naszyjniki oraz nieliczne naczynia brązowe z pokrywą...¹¹³.

Takim znaleziskiem luźnym na terenie miasta Chełmży był miecz nordycki.

Dużo przesłanek mówi o niedysiejszym istnieniu grodu kultury łużyckiej na wzgórzu dokoła obleganym przez wodę, w Chełmży. Jezioro Chełmżyńskie cały czas wysycha, kiedyś jezioro i bagna niemal dookoła oblegały wzgórze, na którym dzisiaj stoi kościół pw. św. Mikołaja. Szczegółowy opis tego zjawiska wysychania jezior znajduje się m.in. w książce prof. Andrzeja Kola o grodziskach późnośredniowiecznych. Jest natomiast sprawą niepokojącą, że w bliskości lub w samym mieście nie odkryto cmentarzyska pól popielnicowych. Najbliższe cmentarzysko kultury pomorskiej występuje i jest opisane w sprawozdaniach naszego archeologa, Gotfryda Ossowskiego, znajdowało się ono nad Jezioro Chełmżyńskim w Zalesiu¹¹⁴.

Drugi miecz pochodzi z Chełmży, pow. Toruń (tabl. XX, 2), i reprezentuje typ północnoeuropejski. Jest to miecz obosieczny, z rozszerzonym środkiem klingi, o przekroju soczewkowatym. Wzdłuż krawędzi klingi biegną dwie bruzdy ryte. Rękojeść jest krótka, o brzegach podwyższonych i rozwidlonych końcach. Na rękojeści znajduje się 11 otworów do

¹¹³ Władysław Goliński; Dzieje ziemi chełmińskiej, maszynopis, Ustka 2023, s. 72.

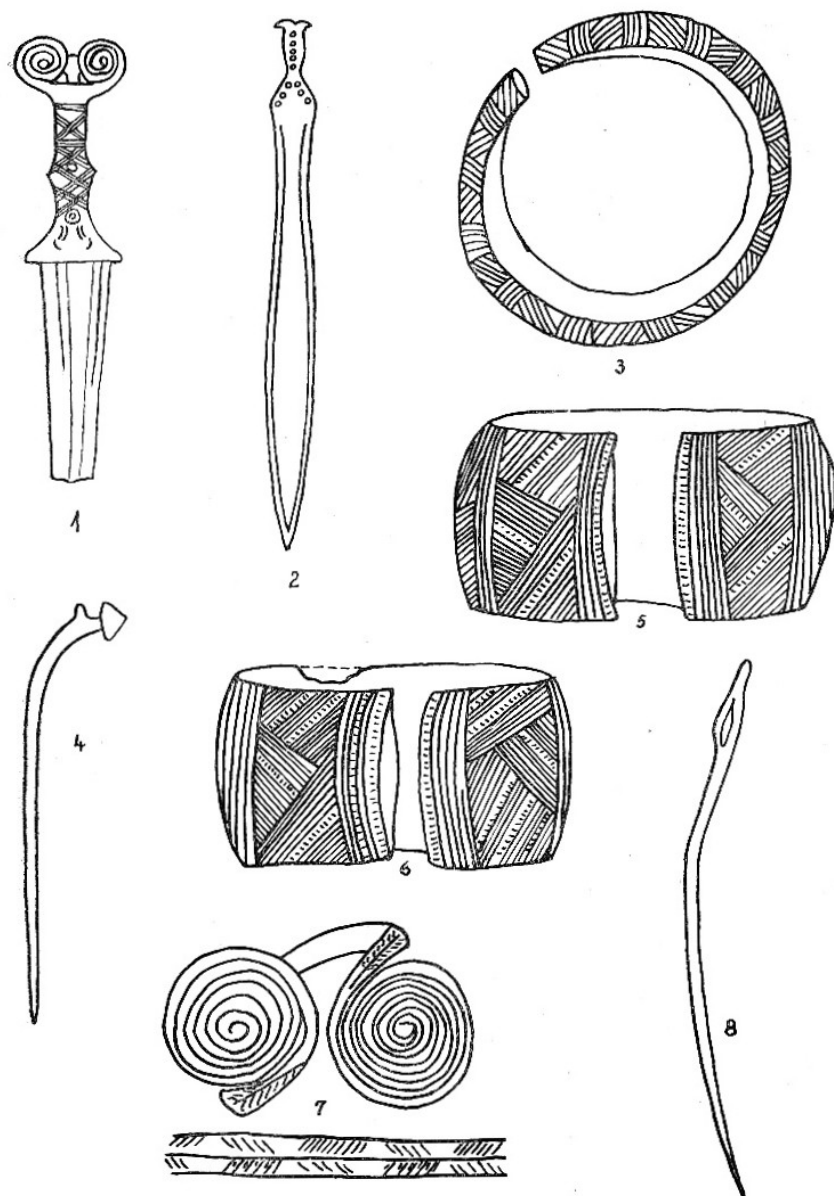
<https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art58b.pdf>

¹¹⁴ Władysław Goliński; Dzieje ziemi chełmińskiej, maszynopis, Ustka 2023, s. 76.

<https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art58b.pdf>

nitów, które (nity) służyły do umocowania okładziny. Miecz z Chełmży Z. Podkowińska datuje na III okres epoki brązu¹¹⁵.

Ryc. 30. Znaleźiska w ziemi chełmińskiej pochodzące z kultury łużyckiej.

Tabl. XX

1 — Bielczyny, pow. Toruń, sztylet 1:3 w. n. (wg W. La Baume), 2 — Chełmża, pow. Toruń, miecz 1:9 w.n., 3 — Czarnowo, pow. Toruń, bransoleta 2:3 w.n., 4 — Czarnowo, pow. Toruń, szpila 2:5 w.n., 5—6—Toruń-Czerniewice, bransolety 2:3 w.n., 7 — Toruń-Czerniewice, naramiennik 1:3 w.n., 8 — Gostkowo, pow. Toruń, igła brązowa w.n.

[202]

Źródło: Znaleźiska, Tabl. XX, przywoływana w tekście- powyżej. J. Chudziakowa; *Kultura łużycka...*- Znaleźisko Nr 2 to miecz znaleziony na terenie Chełmży.

¹¹⁵ Jadwiga Chudziakowa; *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa Poznań 1974, s. 54.

Zestawienie znalezisk według J. Chudziakowej, *Kultura łużycka....*¹¹⁶**Chełmża, stan. 1**

Położenie: Znaleziono w torfie między jeziorem Miałkusz a małym jeziorkiem położonym na północ od Chełmży (na tzw. Buczku).

Badania: Depozyt ks. Jana Czaplewskiego.

Rodzaj znaleziska: Luźne.

Inwentarz: Miecz brązowy, obosieczny, z rozszerzonym środkiem klingi. Wzdłuż krawędzi biegną dwie ryte bruzdy, schodzące się przy ostrzu. Rozszerzająca się przy rękojeści klinga załamuje się i zwęża w krótką rękojeść o podwyższonych brzegach i rozwidlonym końcu. Przy rękojeści widnieją po 3 otwory do nitów (na przejściowej części), 5 otworów znajduje się w środku rękojeści, tkwią w nich jeszcze 4 nity. Dł. 68,5 cm, szer. 4,7 cm.

Chronologia: III okres epoki brązu.

Zbiory: Muzeum w Toruniu, nr inw. 623.

Literatura: K. Chmielecki, *Stare brązy w zbiorach TNT*, s. 76, tabl. II, ryc. 7; K. Chmielecki, *Człowiek przedhistoryczny oraz przewodnik*, nr 854, s. 28; Z. Podkowińska, *Miecze brązowe w pow. jędrzejowskim w woj. kieleckim*, s. 159.

Chełmża, stan. 2

Położenie: W pobliżu byłych murów miejskich. Badania: Dar Z. Łukomskiego w 1927 r. Rodzaje stanowiska: Luźne.

Inwentarz: Ułamki naczyń (25 mis, czerpaków i garnków) o chropowatej powierzchni, niektóre gładzone i ornamentowane. Chronologia: Młodszy okres epoki brązu.

Zbiory: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, nr inw. 1927:107. Literatura: Z. Rajewski, *Nowe nabytki Działu*, PA, t. 4: 1920—1932, s. 259.

Chełmża, stan. 3

Położenie: Na polu p. Wiśniewskiej, Chełmińskie Przedmieście.

Rodzaje stanowiska: Luźne.

Inwentarz: Kilka ułamków naczyń.

Chronologia: Młodszy okres epoki brązu?

Zbiory: Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, nr inw. 1927:385.

Literatura: jak wyżej.

¹¹⁶ Jadwiga Chudziakowa; *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa Poznań 1974, s. 142-144.

Chełmża, stan. 4

Położenie: Nad jeziorem Archidiakonka.

Badania: Powierzchniowe Katedry Archeologii UMK w 1969 r.

Rodzaj stanowiska: Grodzisko.

Opis stanowiska: Kształt wydłużonej elipsy o wymiarach około 80 x 16m. Ślady wału mocno zatarte.

Inwentarz: Na grodzisku tym obok ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza spotyka się ceramikę z okresu halsztackiego.

Chronologia: Okres halsztacki.

Zbiory: Brak.

Literatura: W. Łęga, *Kultura Pomorza*, s. 345; W. Szafrański, *Mapa grodów prastłowiańskich*, ZOW, 15: 1946, s. 36 oraz mapka I i II.

Chełmża

Położenie: Nad brzegiem jeziora. Badania: Dar nauczyciela Jankowskiego z Chełmży. Rodzaj stanowiska: Znaleźisko luźne.

Inwentarz: Ułamki naczyń kształtu wazowatego, zdobionych ornamentem kątowym.

Chronologia: Okres halsztacki.

Zbiory: Muzeum w Toruniu, nr inw. 3780.

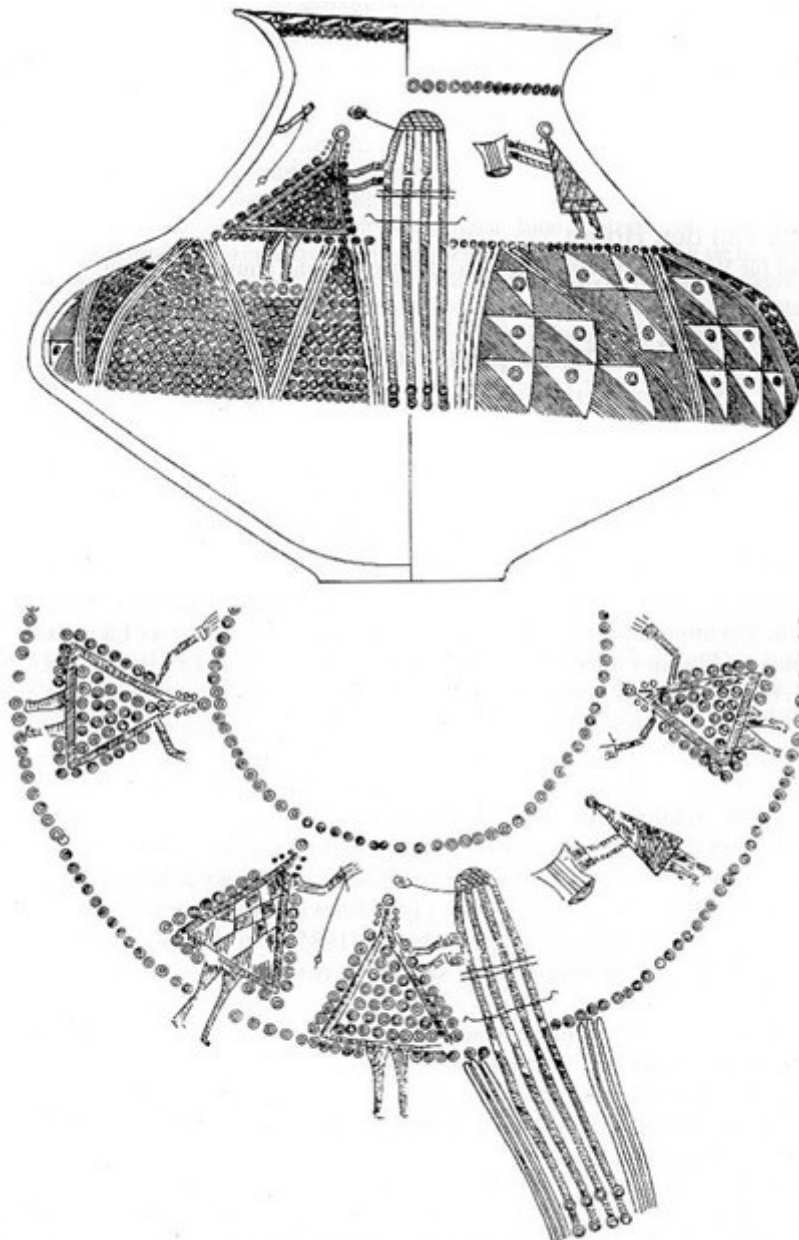
Uwaga: Ułamki naczyń pochodzą najprawdopodobniej z grodziska.

Jakkolwiek pochodzenie części z tych znalezisk przypada już poza umowną granicę 700 r. p.n.e. to jednak zostały one tu uwzględnione bo należą do kultury łużyckiej.

Sztuka w kulturze łużyckiej (kultura symboliczna)

Kultura łużycka ma swoje korzenie w Anatolii. Naukowcy nie są zdecydowani jak przeszła ten długi szmat drogi tzn. czy przemieszczania się samej idei czy ruch fizyczny przemieszczeń ludzi.

Ryc. 31. Rysunek z naczynia, z Sopron, Węgry.

Ryc. 1. Sopron, Węgry, kurhan 27/128. Naczynie ze sceną narracyjną. Wg Krieger und Salzherren (1970, ryc. 10)

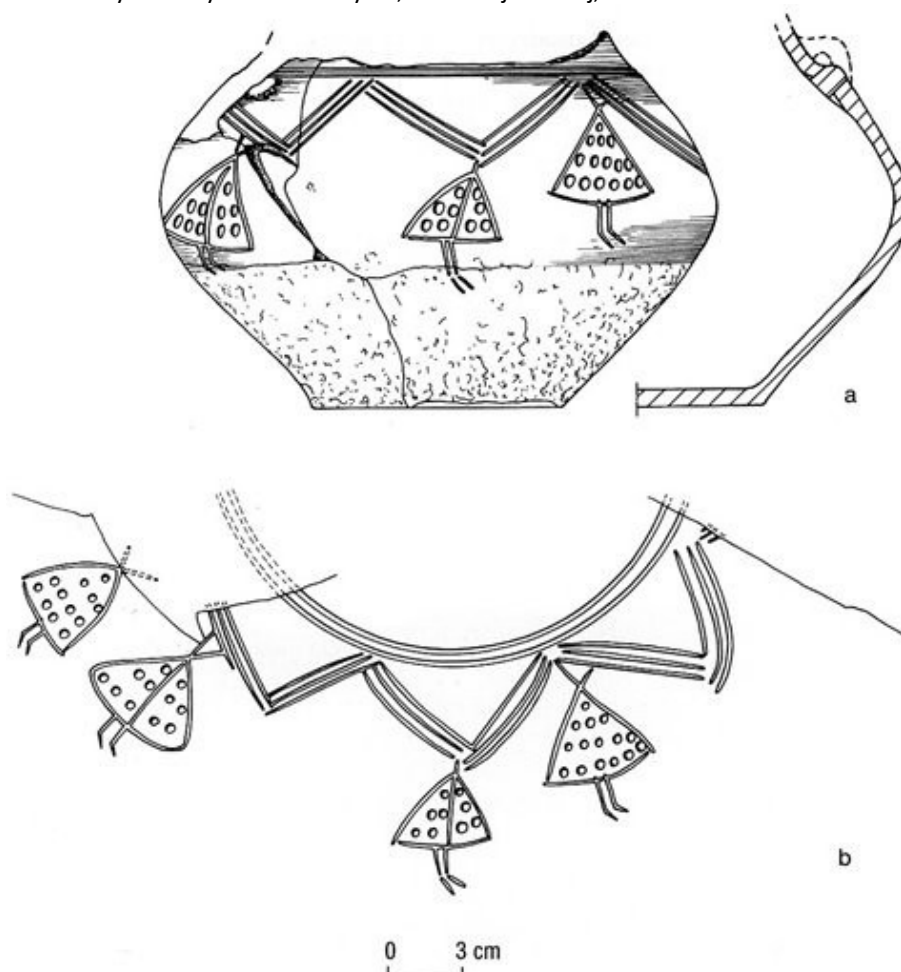
Abb. 1. Sopron, Ungarn, Tumulus 27 (neu 128). Kegelhalsgefäß mit figuraler Darstellung. Nach Krieger und Salzherren (1970, Taf. 10)

Źródło: Rysunek z naczynia, z Sopron, Węgry¹¹⁷ - kultura łużycka.

¹¹⁷ Gediga Bogusław, Piotrowska Danuta (red.); Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w europie środkowej, Wrocław, 2000, s. 184.

Myślę, że motyw może przenieść artysta w swojej pamięci, lecz tak dokładna kopia rysunku na popielnicy musiała „wędrować” wraz z naczyniem i człowiekiem a wzór coraz to bardziej zostawał upraszczany.

Ryc. 32. Rysunek z naczynia, z Wenecji Górnej, Pałuki.

Ryc. 3. Wenecja Górna, woj. Bydgoszcz. Naczynie ze sceną figuralną: a – rekonstrukcja naczynia; b – rozwinięcie ornamentu z zachowanej części naczynia. Rys. Ż. Pankowska-Gajek
Abb. 3. Wenecja Górna, Woiw. Bydgoszcz. Gefäß mit figuralen Darstellungen: a – Rekonstruktion des Gefäßes; b – das entwickelte Ornament aus dem erhaltenen Teil des Gefäßes.
Zeichn. Ż. Pankowska-Gajek

Źródło: Rysunek z naczynia, z Wenecji Górnej, Pałuki¹¹⁸ - kultura łużycka.

¹¹⁸ Gediga Bogusław, Piotrowska Danuta (red.); Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej, Wrocław, 2000, s. 203.

Osadnictwo nad jeziorem Archidiakonka¹¹⁹

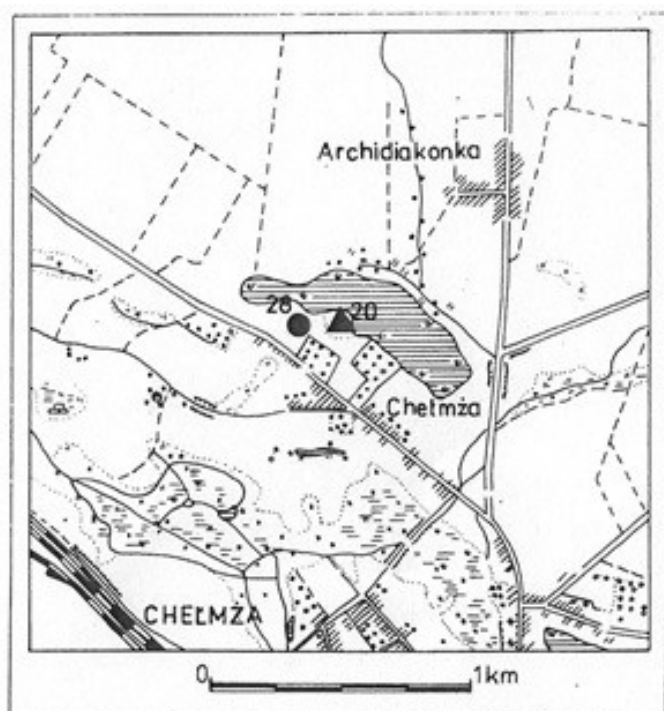
Grodzisko w Chełmży znane jest już od końca XIX wieku. Ksiądz Władysław Łęga wielokrotnie opisywał ten zabytek- prowadził też badania powierzchniowe. Niestety, przechowywany w grudziądzkim muzeum zbiór zabytków zaginął. W trakcie rozpoznania powierzchniowego całej okolicy natrafiono w początku lat siedemdziesiątych dwudziestego wieku na ślady wczesnośredniowiecznej osady. Systematyczne badania zespołu osadniczego zostały podjęte w 1995 roku przez Instytut Archeologii UMK w Toruniu (gród oznaczono na poniższej mapie liczbą 20, osadę oznaczono na mapie liczbą 28).

Osadnictwo to znajduje się nad jeziorem Archidiakonka położonym w zachodniej części Pojezierza Chełmińskiego. Teren ten wykazuje urozmaicone formy o różnej genezie, głównie lodowcowej i wolnolodowcowej.

Ten wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmży składa się z dwóch elementów: grodziska (gród- warownia) oraz z osady (osada otwarta, nieobronna). Grodzisko jednoczłonowe ma kształt nieregularnego, mocno wydłużonego owalu o powierzchni ok. 0,28 ha. Wielkość osady znajdującej się w sąsiedztwie grodziska na podstawie dotychczasowych wyników badań archeologicznych można szacować na około 1-1,5 ha.

W grodzisku, w niektórych warstwach w jednym z wykopów znaleziono nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej, głównie wczesnośredniowiecznej (ze złoże wtórne pochodzi również ceramika pradziejowa). W innym wykopie znaleziono kilka ułamków naczyń przynależnej ludności kultury łużyckiej, a w innej jeszcze warstwie znaleziono kilka fragmentów ceramiki pradziejowej i kilka ułamków naczyń kultury łużyckiej, z kolejnej warstwy wydobyto kilka fragmentów pradziejowej i wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej. Wnioskować trzeba o zasiedleniach w tym właśnie miejscu ludności z różnych epok, bo są nawarstwiające się ślady po ludności różnych kultur żyjących w różnym okresie czasu.

¹¹⁹ Dariusz Poliński; Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmży, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek), Studia i materiały UMK, Toruń 1997. s. 97-130

Ryc. 33. Chełmża, pow. toruński, plan sytuacyjny grodziska i osady (stanowiska badań archeologicznych; 20- grodzisko, 28- osada).¹²⁰

W miejscu osady (oznaczonej na planie liczbą 28) natrafiono na dużą ilość jam o różnorodnym przeznaczeniu. Ślady tych jam znajdowały się dość głęboko, bo samo miejsce poddawane było przez całe wieki głęboką orką. Przy założonych wykopach natrafiono na dwa obiekty, które zostały zakwalifikowane jako ziemianki (półziemianki) i przyporządkowano ze starszymi nawarstwieniami wczesnośredniowiecznymi. Ziemianki charakteryzowały się wielkością w przybliżeniu 4 m². Odkryto też obiekt, który w rzucie pionowym miał kształt nieckowaty. Znajdowane zabytki w obszarach odkrywanych obiektów stanowiła głównie ceramika naczyniowa, zwłaszcza wczesnośredniowieczna. Ze wspomnianego obiektu wydobyto również przęślik gliniany. Odkryte zostały też budowle gospodarcze. Również w miejscach tych natrafiono na wczesnośredniowieczną ceramikę naczyniową.

Najstarsze ślady odkryto tylko na grodzisku, były to prawdopodobnie pozostałości po przedgrodowej osadzie.

Z miejsca grodziska wydobyto w sezonie badawczym 1995 roku wydobyto 401 skorup ceramiki naczyniowej: 315 naczyń wczesnośredniowiecznych oraz ze złoża wtórnego ułamki naczyń kultury „łużyckiej” z okresu halsztackiego i późnośredniowiecznej ceramiki stalowo- szarej a także liczne kości zwierzęce.

Z terenu osady przygrodowej pozyskano 1532 fragmenty ceramiki naczyniowej: 1447 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych, 85 fragmentów naczyń ceramiki pradziejowej (głównie naczyń „łużyckich” z okresu halsztackiego) oraz liczne kości zwierzęce. Spośród grupy zabytków ceramicznych na uwagę zasługują trzy przęśliki gliniane, dwa szydła rogowe, szydło kościane, fragment grzebienia oraz ostroga żelazna.

¹²⁰ Dariusz Poliński; op. cit., s. 99

To już koniec dociekań dotyczących pradziejowej Chełmży. Polecam przeczytanie o dziejach miasta w kolejnych epokach, w moim opracowaniu: Władysław Goliński; *Starodawna Chełmża*.

<https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art57c.pdf>

Literatura

1. Chudziakowa Jadwiga Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcę i Osy. Poznań 1974.
2. Czarciński Ireneusz Początki osadnictwa na ziemi chełmińskiej, [w:] Dzieje Chełmży. Chełmża 1994.
3. Domańska Lucyna Wytwórczość krzemieniarska społeczeństw naddunajskich na ziemi chełmińskiej [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986). Toruń 1987.
4. Gąssowski Jerzy Kultura pradziejowa na ziemiach Polski. Zarys. Warszawa 1985.
5. Gediga Bogusław, Piotrowska Danuta (red.) Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w europie środkowej. Wrocław 2000.
6. Gedl Marek Kultura przedłużycka. Wrocław- Warszawa- Kraków- Gdańsk 1975.
7. Goliński Władysław Dzieje ziemi chełmińskiej, maszynopis. <https://biblioteka.ustka.pl/images/stories/literatura/golinski/art58b.pdf> Ustka 2023.
8. Grześkowiak Jan Najdawniejsze dzieje Chełmna i jego okolicy, [w:] Dzieje Chełmna. Chełmno 1987.
9. Heise Johann „Bau- und Kunstdenkmäler Westpreussens“, Kreises Thorn. Danzig 1889.
10. Jabłoński Zbigniew Charakterystyka fizjograficzna ziemi chełmińskiej z uwzględnieniem środowiskowych uwarunkowań osadnictwa neolitycznego [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej (Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986). Toruń 1987.
11. Jażdżewski Konrad Pradzieje Europy Środkowej. Wrocław- Warszawa- Kraków – Gdańsk 1981.
12. Kostrzewski Józef Pradzieje Pomorza. Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.
13. Kostrzewski Józef Rocznik Muzeum Wielkopolskiego, tom IV. Poznań 1928.

14. Kukawka Stanisław, Wawrzykowska Bogumiła, Kultura pucharów lejkowatych na ziemi chełmińskiej [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej. Materiały z Międzynarodowego Sympozjum, Toruń, 11-13 XI 1986. Toruń 1987.
15. Poliński Dariusz, Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Chełmży, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek), Studia i materiały UMK. Toruń 1997.
16. Werra Dagmara, Długie domy społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemi chełmińskiej: technika podwójnych słupów [w:] Archeologia Polski, t. LVII: 2012. Toruń 2012.

Spis rycin

Ryc. nr	Nazwa	Strona
1	Ziemia chełmińska na tle wielkich stref krajobrazowych Polski.	6
2	Podział Ziemi Chełmińskiej i obszarów przyległych na (mezo) regiony fizycznogeograficzne.	8
3	Mapa geomorfologiczna ziemi chełmińskiej.	9
4	Mapa typów glebowych województwa toruńskiego.	10
5	Podział neolitu środkowoeuropejskiego.	20
6	Ziemia chełmińska (obszar zakratkowany) i jej położenie na tle ekumeny społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej w Europie.	21
7	Stanowiska społeczności kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemi chełmińskiej.	22
8	Rekonstrukcja chaty ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej.	42
9	Kamienna siekierka neolityczna.	44
10	Naczynia użytkowe, naczynie kultowe oraz bransoleta z marmuru kultur ceramiki wstęgowej klutej.	45
11	Zabytki kultury lendzielskiej (1- 14) i kultury nadcisańskiej (15- 21).	46
12	Widok na miasto Chełmża od południa.	47
13	Mapa kultur końca starszego oraz środkowego neolitu.	49
14	Amfora. Kultura pucharów lejkowatych.	50
15	Zabytki grup mieszanych kultury pucharów lejkowatych oraz zabytki kultury amfor kulistych.	51
16	Wybór ceramiki z badań i odkryć przedwojennych.	52
17	Zrekonstruowane naczynie wydobyte z grobu. Kultura amfor kulistych.	53
18	Naczynie amforowe. Kultura amfor kulistych.	53
19	Mapa kultur końca młodszego neolitu (z części starszej), III tysiąclecia p.n.e.	54
20	Zabytki kultury ceramiki grzebykowo- dołkowej.	55
21	Mapa kultur z końcowej części młodszego neolitu (koniec III tysiąclecia – początek II tysiąclecia p.n.e.) w Europie Środkowej.	56
22	Naczynie kultury ceramiki sznurowej.	58
23	Zabytki kultury ceramiki sznurowej.	60

24	Podział epoki brązu na obszarze Europy Środkowej.	62
25	Ważniejsze kultury starszej części epoki brązu- Europa Środkowa.	63
26	Zasięg kultur I okresu epoki brązu na ziemiach Polski.	64
27	Formy przewodnie kultury iwieńskiej.	66
28	Ważniejsze kultury młodszej części epoki brązu- Europa Środkowa.	68
29	Wyroby brązowe kultury przedłużyckiej.	70
30	Znaleziska w ziemi chełmińskiej pochodzące z kultury łużyckiej.	72
31	Rysunek z naczynia, z Sopron, Węgry.	75
32	Rysunek z naczynia, z Wenecji Górnej, Pałuki.	76
33	Chełmża, pow. toruński, plan sytuacyjny grodziska i osady.	78